

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

Г. І. БАЗЕЦЬКА

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

З ДИСЦИПЛІНИ

ФІНАНСИ

*(для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»
напрямів підготовки*

*6.030504 – Економіка підприємства, 6.030509 – Облік і аудит,
слухачів другої вищої освіти спеціальностей*

*7.03050401 – Економіка підприємства (за видами економічної діяльності)
і 7.03050901 – Облік і аудит)*

Харків
ХНУМГ
2015

Базецька Г. І. Конспект лекцій з дисципліни «Фінанси» (для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напрямів підготовки 6.030504 – Економіка підприємства, 6.030509 – Облік і аудит, слухачів другої вищої освіти спеціальностей 7.03050401 – Економіка підприємства (за видами економічної діяльності) і 7.03050901 – Облік і аудит) / Г. І. Базецька; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ, 2015. – 142 с.

Автор: Г. І. Базецька

Рецензент: д.е.н., проф. А. Є. Ачкасов

Рекомендовано кафедрою економіки підприємств міського господарства, протокол №1 від 27.08.2013 р.

ЗМІСТ

Тема 1. Предмет фінансової науки. Фінансові категорії.....	5
1.1 Історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві.....	5
1.2 Предмет фінансової науки.....	7
1.3 Сутність та структура фінансової науки.....	11
1.4 Розвиток фінансової науки у XV—XIX ст.	15
1.5 Розвиток фінансової науки у сучасний період.....	18
Тема 2. Генезис і еволюція фінансів	19
2.1 Фінанси як економічна категорія.....	19
2.2 Історичний характер фінансів.....	22
Тема 3. Фінансове право і фінансова політика.....	32
3.1 Поняття та система фінансового права	33
3.2 Фінансова політика, її сутність, види і значення	36
3.3 Фінансовий механізм та його роль у реалізації фінансової політики.....	41
Тема 4. Податки. Податкова система	48
4.1 Сутність, необхідність та види податків.....	49
4.2 Податкова політика і податкова система України.....	54
4.3 Організація податкової роботи та діяльність державної податкової служби.....	56
Тема 5. Бюджет. Бюджетна система.....	59
5.1 Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету.....	59
5.2 Бюджетна політика і бюджетний механізм	64
5.3 Бюджетний устрій та бюджетна система.....	68
5.4 Економічна сутність і склад доходів бюджету	72
5.5 Видатки бюджету, їх сутність, склад і класифікація.....	73
5.6 Бюджетний процес	76
5.7 Поняття стану бюджетного фонду та дефіциту бюджету.....	77
Тема 6. Страхування. Страховий ринок.....	82
6.1 Економічна природа і сутність страхування	82
6.2 Функції принципи страхування	86
6.3 Класифікація страхування	89
6.4 Поняття страхового ринку, його структура.....	90
6.5 Державне регулювання у сфері страхування	93

Тема 7. Фінансовий ринок	95
7.1 Фінансовий ринок у системі економічних відносин	95
7.2 Сегментація фінансового ринку	97
7.3 Характеристика інструментів фінансового ринку	100
7.4 Суб'єкти фінансового ринку.....	102
Тема 8. Фінанси суб'єктів господарювання	107
8.1 Поняття суб'єкта господарювання, ознаки його ідентифікації. Класифікація суб'єктів господарювання.....	107
8.2 Основи організації фінансів суб'єктів підприємництва (підприємств) реального сектору економіки.....	111
8.3 Фінансова діяльність підприємців — фізичних осіб.....	115
Тема 9. Міжнародні фінанси	117
9.1 Сутність та функціональне призначення міжнародних фінансів.....	118
9.2 Фінанси міжнародних організацій.....	123
9.3 Міжнародні фінансові інституції.....	125
Тема 10. Фінансовий менеджмент	132
10.1 Сутність фінансового менеджменту.....	132
10.2 Фінансові рішення, їх розробка, прийняття та реалізація.....	134
10.3 Мета й основні завдання фінансового менеджменту	137
10.4 Принципи і функції фінансового менеджменту, їх характеристика.....	139

Тема 1. Предмет фінансової науки. Фінансові категорії

1.1 Історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві

1.2 Предмет фінансової науки

1.3 Сутність та структура фінансової науки

1.4 Розвиток фінансової науки у XV—XIX ст.

1.5 Розвиток фінансової науки у сучасний період

1.1 Історичні передумови виникнення фінансової науки та її роль у суспільстві

Фінансова наука є невід'ємною складовою науки як системи знань. Під наукою розуміють різні поняття, у неї вкладають відповідний зміст. Враховуючи багатоаспектність та розмаїття підходів до трактування науки, її розглядають як одну з форм суспільної свідомості, систему знань, сферу людської діяльності, окрему галузь наукового знання, мистецтво і творчу діяльність.

Термін "наука" використовувався давньогрецькими мислителями Платоном і Арістотелем, вживався Архімедом та іншими відомими філософами. До початку другого тисячоліття економічні погляди (включаючи й фінанси) викладалися у філософії.

У XV ст. з остаточним відокремленням політичної економії від філософії фінансова наука розглядалася як складова економічної науки, що продовжувалося до XVIII ст.

Термін "фінанси", що у перекладі з латинської мови означає "платіж", використовувався з метою розкриття механізму мобілізації матеріальних і фінансових ресурсів для потреб утримання монархів, державних структур та оборони країни. Для цього безконтрольно вводилися податки, різні збори і платежі. З розвитком торгівлі термін "фінанси" використовували для позначення платежів (внесків), які здійснювалися на користь держави.

Безпосередньо у науковий обіг термін "фінанси" ввів французький вчений і політик Жан Боден у 1577 р. у праці "Шість книг про республіку" для виділення сукупності ресурсів, необхідних для задоволення потреб держави.

У XVI—XVII ст. відбулося відокремлення державної казни від казни сімей монархів, внаслідок чого виникли поняття "державні фінанси", "державний бюджет", "державний кредит". Платники податків почали офіційно визнавати право держави на оподаткування замість надання платникам певних суспільних послуг. Фінансові потоки стали прозорими, змінилося бачення сутності фінансів.

У XVIII ст. з розвитком державного господарства та демократичних засад з'явилося фінансове право. У 1784 р. Жак Неккер (міністр фінансів Франції) представив королю звіт про фінансовий стан нації. Таким чином вперше було оприлюднено офіційний документ, що містив дані за декілька років про доходи

і видатки Франції. Цей період характеризувався виділенням фінансової науки як самостійної галузі наукових знань.

XIX ст. характеризується розвитком капіталізму, поглибленням розуміння і трактування фінансів, розширенням сфери фінансових відносин. Фінанси використовуються як вагомий чинник політичного і соціально-економічного життя суспільства.

Із розвитком товарно-грошових відносин розширилися і вдосконалилися функції держави, відбулися глобалізаційні процеси, об'єднання економічних систем, створення потужних міждержавних фінансових структур, змінилося місце фінансових у сфері економічних відносин, їхня роль у внутрішньому житті країни та на світовому рівні.

Найвищого рівня розвитку досягли фінанси у XXI ст. З посиленням глобалізаційних процесів фінансові відносини вийшли далеко за межі окремих держав, стали домінуючими у світовій економіці і політиці.

Сьогодні фінансова наука є рушійною силою у розвитку фінансових відносин. З її допомогою моделюються фінансові стосунки національного і міжнародного масштабу, приймаються доленосні політичні та економічні рішення.

Фінансова наука як самостійна галузь наукових знань тісно пов'язана з усіма економічними науками. Вона використовує спільну інформаційну базу, користується спільними принципами, методами і прийомами, має спільний об'єкт — суспільство. Результати фінансових наукових досліджень тісно пов'язані з результатами досліджень інших галузей економічних наук і спрямовані на удосконалення суспільних відносин, підвищення ефективності функціонування економіки і соціальної сфери, зміцнення економічної могутності держави. Фінансова наука розглядається як вчення про сутність і роль фінансів у суспільстві, закономірності їх виникнення та розвитку на різних історичних етапах розвитку суспільно-економічних формацій.

Сутність фінансів, їхній зміст та форма, принципи організації фінансових відносин, характер їх використання, закономірності розвитку обумовлені характером та функціями держави. Відповідно фінансова наука включає вчення про фінанси рабовласницького, феодального, капіталістичного суспільства, сучасних модифікацій суспільного розвитку. Вона виявляє загальні риси фінансів усіх формацій, розкриває відмінності, особливості функціонування у різних державах, які знаходяться на одному або різних рівнях соціально-економічного розвитку. Розглядаючи фінанси як особливу сферу економічних відносин і як складову всієї системи цих відносин, фінансова наука доводить підпорядкування фінансів закономірностям розвитку суспільства, розкриває їх особливості, характерні для відповідного рівня соціально-економічного розвитку, виявляє зворотний вплив фінансів на економіку, роль фінансів у становленні і розвитку відповідного суспільного і політичного устрою.

Фінансова наука вивчає діяльність держави, підприємницьких структур, організацій, установ, громадян, пов'язаних зі створенням і використанням фондів грошових коштів і фінансових ресурсів у конкретних історичних

умовах, а також закони й закономірності фінансових явищ і процесів у їхній взаємодії та взаємозв'язку. Зважаючи на обмеження фінансових ресурсів у суспільстві, фінансова наука має дати відповідь на питання, як і в яких формах доцільно створювати та використовувати грошові фонди з метою оптимального вирішення загальнодержавних потреб, потреб суб'єктів господарювання і населення з урахуванням закономірностей всіх фінансових явищ, їхньої об'єктивної необхідності, а також різних суспільних інтересів.

Фінансова наука — суспільно-економічна наука, що вивчає сукупність фінансових явищ, пов'язаних з розподілом і перерозподілом ВВП. Це потребує використання певного методологічного підходу. Одним з найважливіших завдань фінансової науки є теоретичне обґрунтування моделі розподільчих процесів, яка дала б можливість гармонізувати інтереси всіх суб'єктів фінансових відносин.

Загальна мета фінансової науки — пізнання дії об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства у сфері фінансів, передання результатів наукових досліджень для практичної реалізації. Об'єктивними законами у фінансовій сфері є найстійкіші сутнісні, причинно-наслідкові зв'язки та взаємозалежності фінансових явищ і процесів. Наприклад, ставки податків впливають на розвиток виробництва. Однак відповідь на питання, у яких випадках вони впливають негативно, а в яких набувають лише фіскального характеру і не шкодять виробничій діяльності, має дати лише фінансова наука.

1.2 Предмет фінансової науки

Розробка наукових підходів до трактування сутності фінансів є однією з найскладніших проблем фінансової науки і практики, оскільки сутність глибоко захована за зовнішніми формами її вияву, за допомогою яких різноманітні фінансові явища проявляються у розвитку соціально-економічних процесів.

Наукове обґрунтування сутності фінансів можна досягнути методом наукової абстракції, а саме шляхом відкидання часткових ознак, характерних для кожного окремо взятого фінансового явища, і визначення узагальнених характерних для фінансів властивостей, які у сукупності становлять предмет фінансової науки. У цілому фінанси асоціюються з процесами розподілу певної вартості, який здійснюється у різних формах (розподіл доходів, сплата податків тощо) та обов'язково супроводжується рухом грошових коштів. У процесі такого розподілу спостерігається виокремлення різних за обсягом і цільовим характером частин вартості в одного власника, або передача частини вартості у грошовій формі одним власником іншому. Спільною для таких фінансових операцій є їхня основа — суспільні відносини, які за своїм характером в економічній науці називаються виробничими, або економічними, відносинами.

Економічні відносини спостерігаються на різних стадіях відтворювального процесу, у всіх сферах суспільного життя, на різних рівнях господарювання та управління тощо. Дослідження особливостей цих відносин

дає змогу глибоко розкрити властивості, специфічні ознаки різних об'єктів та суб'єктів власності, з'ясувати соціально-економічну природу різних економічних категорій у певних соціально-економічних системах. Особливостями економічних відносин є їхній розподільний характер (вони пов'язані з розподілом та перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту) та вартісне вираження (ці відносини завжди грошові, оскільки їх носієм є гроші).

Отже, за допомогою економічних відносин забезпечується розподіл валового внутрішнього продукту. При цьому однорідні економічні відносини представлені в узагальнюючому абстрактному вигляді, утворюють економічні категорії, такі як гроші, фінанси, кредит, ціна, зарплата тощо. Всі ці категорії є теоретичним відображенням, абстракцією суспільних відносин. Вони відображають реально існуючі у суспільстві економічні відносини, що мають об'єктивний характер та соціальне суспільне призначення.

У цілому фінансові відносини є такою формою суспільних відносин, яка виникає на основі руху вартості у її грошовому вираженні, безпосередньо пов'язана з існуванням грошей. Розподіл валового внутрішнього продукту за допомогою фінансових відносин здійснюється виключно у грошовій формі, внаслідок чого формуються та використовуються різноманітні цільові грошові фонди усіма суб'єктами цих відносин. Отже, однією з найважливіших ознак фінансів як об'єктивної економічної категорії є грошовий характер фінансових відносин, а гроші — необхідною умовою існування фінансів.

Виникнення фінансів було можливе на порівняно високій стадії розвитку суспільства, яка характеризується широким застосуванням державою грошей і відносно відокремленим існуванням вартості у її грошовій формі. У фінансах використовується лише властивість грошей — бути вищою формою вартості. На відміну від грошей, де субстанція не уособлена, фінанси як об'єктивна економічна категорія завжди пов'язані з відносинами володіння вартістю різними конкретними суб'єктами. Економічною основою функціонування фінансових відносин є не гроші самі собою, а рух вартості у її грошовій формі. Фінанси виконують роль інструменту розподілу, який дає можливість визначити частку кожного суб'єкта у виробленому валовому внутрішньому продукті.

Отже, предмет фінансової науки становить сукупність фінансових відносин, що виникають на різних етапах розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, різних рівнях економічної системи, між різними суб'єктами відносин та економічною основою яких є рух вартості у її грошовій формі.

У фінансовій науці розрізняють три характерні риси фінансових відносин:

- 1) фінансові відносини — це розподільні відносини, які виникають у відтворювальному циклі на стадії розподілу, безпосередньо пов'язані з розподілом і перерозподілом валового внутрішнього продукту та за допомогою

розподілу впливають на всі інші стадії відтворювального циклу (виробництво, обмін, споживання);

2) фінансові відносини — це грошові відносини, носієм яких є гроші;

3) кінцева мета фінансових відносин — формування і використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів усіх суб'єктів для забезпечення відповідного рівня соціально-економічного розвитку суспільства та задоволення економічних інтересів членів суспільства.

Розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту передбачає розмаїття грошових відносин, зокрема:

— внутрішньогосподарські відносини між окремими підрозділами суб'єктів господарювання;

— міжгосподарські відносини між різними суб'єктами господарювання;

— внутрішньогалузеві відносини між суб'єктами господарювання окремих галузей та галузевими органами управління;

— між суб'єктами господарювання та робітниками і службовцями;

— між суб'єктами господарювання та акціонерами, учасниками, співвласниками та іншими фізичними особами;

— між суб'єктами господарювання і державою;

— між суб'єктами господарювання та фінансово-кредитними установами;

— між суб'єктами господарювання та їхніми об'єднаннями;

— міжгалузеві відносини;

— міжтериторіальні відносини;

— відносини між державою і населенням;

— відносини між державою, галузевими органами управління та органами місцевого самоврядування;

— відносини між державою та іншими державами, міждержавними об'єднаннями, міжнародними організаціями, іноземними юридичними і фізичними особами.

Сукупність цих грошових відносин становить зміст фінансів як об'єктивної економічної категорії.

Дослідження предмета фінансової науки базується на підходах та методологічних принципах, які охоплюють весь хід пізнання фінансових явищ, процесів, механізмів та структур. Пояснення фактів, процесів фінансової діяльності, виявлення сутнісних аспектів фінансових явищ і процесів, розкриття закономірностей і тенденцій у відносинах людини з природою, державою, між людьми у процесі трудової діяльності завжди спиралось на філософські категорії і принципи.

Філософія є методологічною основою дослідження фінансових явищ і процесів (а також їх глибинного пізнання), виявлення фінансових проблем, особливостей виникнення, тенденцій розвитку, функціонування, їх рушійних сил та загроз.

Як ключовий підхід у розумінні предмета фінансової науки використовується антропологічний, згідно з яким визначальними у детермінації соціально-економічної, фінансової діяльності є людина, її потреби та інтереси.

В основі аналізу фінансових відносин лежить фундаментальне положення, що основний суб'єкт діяльності, рушійну силу суспільного життя становить особистість. За допомогою філософсько-соціологічної інтерпретації фінансової поведінки індивіда як платника податків, інвестора, власника, працівника, споживача суспільних благ, громадянина обґрунтовуються морально-етичні аспекти, орієнтири, деформації, проблеми та визначаються шляхи їх вирішення.

Антропологічний підхід дослідження предмета фінансової науки забезпечує розкриття сутності поняття соціально орієнтованої економіки внаслідок дослідження соціальних змін у суспільстві, специфіки діяльності політичних і управлінських структур, виявлення характеру соціально-політичних перетворень, соціального, економічного осмислення постановки та реалізації завдання духовно-морального оздоровлення суспільства — виробленні, реалізації національної ідеї.

Фінансова наука — система знань про фінансові явища і процеси, з виявленими достовірними передумовами виникнення, механізмами та принципами функціонування, доказовими, обґрунтованими положеннями та висновками про їх вплив на людину, господарство, суспільство, цивілізацію, оцінкою здобутків, вигод, втрат.

Ускладнення та урізноманітнення фінансових явищ та процесів на різних рівнях та у сфері людської діяльності зумовили необхідність поглибленого їх вивчення. Така соціалізація фінансової науки, потреба у пізнанні глибинного змісту фінансових процесів, що відбуваються у житті індивідів, діяльності організацій, регіонів, держав, міжнародної спільноти, формування, розподілу та використання фінансових ресурсів, капіталу, грошових та фінансових потоків спричинили концентрацію уваги дослідників на явищах та процесах у суспільстві.

Складність проблем, продиктованих вимогою часу у пізнанні особливостей фінансових відносин у сучасний період стало першопричиною посиленої уваги науковців до дослідження як економічних, так і позаекономічних аспектів фінансової політики, фінансового менеджменту, бюджетного менеджменту, податкового менеджменту, фіскального адміністрування, корпоративного управління.

Предмет фінансової науки потрапляє у сферу наукових досліджень представників інших наук та наукових напрямів. Процес інтеграції наук викликав небувалий інтерес до використання математичних методів та економіко-математичного прогнозування і моделювання для дослідження фінансових явищ і процесів. Філософське осмислення фінансів, фінансової політики, управління фінансами, вивчення психологічних, соціологічних, правових аспектів збагатили світову фінансову науку.

Фінанси віддзеркалюють складну ієрархічну структуру із субординацією, взаємозалежністю категорій і понять, що їх виражають. Обслуговуючи відносини власності, систему економічних зв'язків як способу господарювання з характерними для нього відносинами, методами та формами впливу на виробництво, розподіл, обмін і споживання, фінанси є чинником і результатом

економічних процесів як на національному (макро-, мікро-, субмікрорівні), так і на міжнародному рівнях.

1.3 Сутність та структура фінансової науки

У суспільно-історичних реаліях фінансова наука постає у трьох виявах:

- як певна сукупність знань, відомостей, інформації про фінанси;
- діяльність, пов'язана з продукуванням знань про фінанси;
- сукупність колективів, інститутів, установ і підрозділів, які забезпечують здійснення фінансової наукової діяльності.

Розглядаючи фінансову науку як сукупність знань, відомостей, інформації про фінанси, до її складу включають гіпотези, теорії, закони, тенденції, принципи, постулати, методи, категорії, поняття, наукові проблеми, наукові факти, завдання тощо.

Характеризуючи фінансову науку як діяльність, пов'язану з продукуванням знань про фінанси, до її складу відносять суб'єкти (вчені-фінансисти, спеціалісти), цілі (дослідження теоретичних і практичних засад функціонування фінансів у суспільстві), функції (опис, пояснення, прогноз), засоби (інформація, обладнання, устаткування), методи (правила, прийоми, понятійний апарат, теорії, концепції тощо), форми (теоретизування, експериментування тощо), об'єкти (грошові фонди, фінансові ресурси, грошові доходи і нагромадження, видатки, витрати), результати фінансової наукової діяльності (сукупність наукових знань і наукові прогнози).

Розглядаючи фінансову науку як сукупність колективів, інститутів і підрозділів, які забезпечують здійснення фінансової наукової діяльності, розуміють ті суб'єкти, які безпосередньо виконують наукові дослідження. В Україні такими суб'єктами є наукові підрозділи Національної академії України, Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів України, науково-дослідні установи і підрозділи міністерств, відомств, вищих навчальних закладів тощо, фінансова наукова робота яких є функціональним завданням, а для їхніх працівників — професійною діяльністю.

Таким чином, фінансова наука — спеціалізована галузь наукових знань, наукова діяльність, спрямована на вивчення фінансів у теоретичному і практичному аспектах, а також форм організації і функціонування їхніх окремих інститутів.

Структура фінансової науки:

- історико-теоретичні науки (історія фінансів, теорія фінансів тощо);
- науки управлінського циклу (управління фінансами, фінансовий менеджмент тощо);
- прикладні науки (бюджетна система, податкова система, казначейська система, фінанси підприємств, фінансовий ринок, місцеві фінанси, фінансовий контроль тощо).

Особливість фінансової науки — її теоретико-прикладний характер. Вона покликана формувати теоретичні концепції і моделі фінансів,

обґрунтовувати відповідні фінансові явища, обслуговувати практичні потреби регулювання суспільних відносин, сприяти удосконаленню фінансового законодавства і фінансової практики. Тому фінансові наукові знання відрізняються конкретністю, точністю, виражаються у логічно пов'язаних, формалізованих поняттях, категоріях, наукових конструкціях.

Суб'єкти фінансової науки — вчені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники, наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади III—IV рівнів акредитації, громадські організації у сфері фінансової наукової діяльності.

Об'єкт фінансової науки, як й інших економічних наук, — суспільство. Під час визначення об'єкта пізнання необхідно враховувати те, що будь-яке фінансове явище, процес або відношення об'єктивної фінансової реальності може бути об'єктом дослідження. Отже, об'єкт дослідження фінансової науки — це процес або явище фінансової теорії і практики, що породжує проблемну ситуацію і обране для вивчення. Безпосередніми об'єктами фінансової науки можуть бути:

- фонди грошових коштів (централізовані — державні і місцеві бюджети, Пенсійний фонд України, державні соціальні фонди, державні резерви, державний кредит; децентралізовані — фонди і резерви міністерств, відомств, центральних установ, відділів та управлінь місцевих державних адміністрацій, виконавчих комітетів місцевих рад, підприємств, організацій та установ усіх форм власності);

- капітал та фінансові ресурси суспільства, держави, суб'єктів господарювання, адміністративно-територіальних формувань;

- грошові доходи і нагромадження (виручка від реалізації продукції, надання послуг, грошові надходження від інших видів діяльності, прибуток, амортизація тощо);

- конкретні види податків, обов'язкових зборів, неподаткових надходжень до бюджетів;

- всі види видатків, витрат;

- всі види фінансових планів та їхні показники тощо.

Таким чином, усе те, на що спрямована діяльність дослідника і що протистоїть йому як об'єктивна фінансова реальність, є об'єктом фінансового дослідження.

Предмет фінансового дослідження — теоретичне відтворення об'єктивної фінансової дійсності, тих суттєвих зв'язків та відношень, які підлягають безпосередньому вивченню у процесі фінансового наукового дослідження і є головними, визначальними для конкретного дослідження. При визначенні предмета фінансової науки в об'єкті пізнання виділяється певна його частина, яка входить у предмет науки не цілком, а лише тією її стороною, що визначається особливостями фінансової науки, тоді як всі інші сторони розглядаються як другорядні. Якщо об'єкт науки відображає реальне фінансове явище, яке має конкретне матеріальне вираження (обсяг, вартість, ціну тощо), то предмет науки — це філософська абстракція, яка відображає окремі сторони та особливості об'єкта, котрі реально помітити неможливо.

Предмет фінансової науки:

- сутність фінансів (розподільні, або економічні, або грошові відносини, пов'язані з розподілом і перерозподілом ВВП, частини національного багатства з метою формування та використання фондів грошових коштів і фінансових ресурсів держави та суб'єктів господарювання);
- специфічні для фінансової науки принципи, закони і закономірності;
- особливі форми прояву та механізми дії цих принципів, законів і закономірностей;
- фінансова техніка;
- фінансова практика.

Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження і на яку спрямовується основна увага науковця. Саме предмет дослідження визначає його тематику і напрям.

Фінансові явища і процеси наука досліджує на різних рівнях, зокрема на міжнародному (глобальному рівні), загальнодержавному (макрорівні), регіональному (рівні адміністративно-територіальних утворень), на рівні окремих суб'єктів господарювання (мікрорівні). На глобальному і макрорівнях досліджуються, як правило, макроекономічні, інтегральні показники, у той час на мікрорівні — децентралізовані фінансові ресурси і чинники, котрі впливають на їхнє формування і використання.

У результаті досліджень встановлюються закономірності явищ і процесів, пов'язані з формуванням доходів та їх використанням, а також параметри, що забезпечують найефективніше функціонування фінансів та їхній вплив на соціально-економічні процеси.

Суспільне призначення, місце та роль фінансової науки у суспільстві найбільш повно розкриваються через функції. Функції фінансової науки дають можливість простежити шляхи розвитку системи знань про фінанси, їх вплив на систему суспільних зв'язків, наукове і практичне значення результатів фінансових наукових досліджень, завдання, які стоять перед фінансовою наукою. У результаті ознайомлення з функціями фінансової науки стає зрозумілим її суспільне призначення та практична цінність, визначаються основні напрями її впливу на соціально-економічні процеси. Фінансова наука виконує як загальнонаукові, так і конкретно-наукові функції.

Загальнонаукові функції:

- гносеологічна (пізнавальна) забезпечує суспільство необхідними знаннями про фінанси для правильного вирішення проблем, зокрема теоретичне відображення фінансів нарівні загальних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування, констатацію існуючого стану функціонування та розвитку фінансів;
- функція соціальної пам'яті — накопичення, збереження, трансляція досвіду функціонування фінансів у попередньому історичному періоді;

— інтерпретацій на забезпечує пояснення сутності фінансів та фінансових явищ, висвітлення їхнього причинного зв'язку, структурної організації, суспільного призначення;

— прогностична відображає здатність фінансової науки на підставі виявлених закономірностей та тенденцій розвитку фінансів і фінансової системи, шляхом висунення гіпотез, прогнозів, аналізу різних варіантів та альтернатив, визначити перспективи їхнього розвитку;

— евристична за своїм характером подібна до пізнавальної, але, на відміну від неї, означає не теоретичне опанування дійсності та поширення, систематизацію існуючих фінансових знань, а виявлення нових, раніше невідомих властивостей фінансів та фінансових явищ;

— нормативна встановлює, організовує та регулює відносини між науковими структурами за допомогою відповідних норм, правил етики;

— комунікативна забезпечує взаємозв'язок та взаємодію всіх видів фінансової науки, удосконалення фінансових знань, використання фінансовою наукою наукових знань інших галузей науки, запобігання дублюванню наукових досліджень та прогалин у фінансових знаннях, подолання неконструктивних та необґрунтованих дискусій; реалізується за допомогою наукової мови як зрозумілого та важливого засобу спілкування;

— прикладна сприяє вирішенню практичних завдань соціально-економічних перетворень і реалізується через розробку практичних заходів вирішення проблемних фінансових питань, проектів нормативно-правових актів з фінансів, концепцій реформування державних фінансових інститутів тощо;

— аксіологічна (ціннісна) формує у суспільстві ціннісні орієнтації, які спрямовують результати фінансових наукових досліджень на благо людей;

— креативна (творча) реалізується за допомогою створення потужного, інтелектуального потенціалу людства із числа вчених-фінансистів;

— ідеологічна відображає роль фінансової науки у формуванні суспільної ідеології, зокрема окремі фінансові явища та ідеї є складовими суспільної ідеології, закріплюють загальнолюдські цінності та ідеали, відображають інтереси та волю певних соціальних груп населення, використовуються для складання партійних програм, визначення основних засад внутрішньої та зовнішньої політики тощо;

— виховна конкретизує роль науки у фінансовій освіті, фінансовому вихованні різних верств населення, формування у членів суспільства певних фінансових орієнтирів і фінансової грамотності.

Спеціальні функції фінансової науки розкривають особливості, зумовлені спрямованістю науки на дослідження фінансів як особливого суспільного явища, що має власну природу та тенденції розвитку. Такими функціями є:

— фінансово орієнтуюча відображає роль фінансів у визначенні орієнтирів, цінностей, ідей та принципів, шляхів удосконалення фінансових відносин та фінансового законодавства, фінансового регулювання, фінансового забезпечення, створення надійного фінансового механізму тощо;

— інструментальна визначає значення фінансової науки як інструменту суспільства і держави щодо наукового забезпечення фінансової практики;

— критично-експертна полягає у критичному осмисленні теоретичних положень фінансової науки, фінансової практики, стану фінансового законодавства, організації та діяльності фінансового апарату суспільства, їх відповідність загальноприйнятим нормам і демократичним принципам, а також у проведенні наукової експертизи різних фінансових проектів, нормативно-правових актів з фінансів, фінансової практики.

1.4 Розвиток фінансової науки у XV—XIX ст.

До XV ст. фінансової науки як окремої галузі наукових знань не існувало, хоча окремі її аспекти розглядались філософією, зокрема представниками античної науки Арістотелем, Платоном, Ксенофонт, Ці пероном та іншими. Практичні питання фінансів за часів рабовласницького ладу вирішувалися державною елітою у контексті задоволення державних потреб. Поширеними на той час були натуральні повинності, податки і збори у грошовій формі. Ставлення до податків більшості членів суспільства було негативним, хоча у Флоренції і Венеції можна було спостерігати успішну організацію практичних фінансів.

XIV ст. пов'язане з появою великих монархій, необхідністю утримання великих армій, розширенням сфери і функцій правлячих структур, що зумовило зростання потреби у великих обсягах коштів. Вирішення цих завдань було можливим за умови пошуку додаткових джерел доходів. Саме на цей час припадає розквіт фінансової науки, налагодження її зв'язку із фінансовою практикою.

У 1577 р. французький науковець Ж. Боден опублікував працю "Фінансові нерви держави", яку вважають початком публічної фінансової науки. З того часу фінансова наука набула нової якості. З'являються цікаві наукові праці з фінансів таких італійських вчених, як Дж. Баторо, Н. Макіавеллі, Ф. Петрарки та ін. Хоча опубліковані праці характеризувалися практичним спрямуванням, однак для фінансової науки вони мали дуже велике значення.

У XVII ст. були опубліковані наукові праці з проблем оподаткування англійськими вченими Т. Гоббсом, Дж. Локком, Т. Меном. Більшість вчених того часу підтримували ідеї непрямого оподаткування, рекомендували спростити чинну і побудувати нову систему оподаткування на раціональних засадах.

У цей час В. Петті опублікував працю "Трактат про податки і збори", яка за своїм змістом розкривала засади політичної економії, що стало підставою для присвоєння автору звання першого професійного економіста. Заслугою В. Петті є наукові трактування про багатство держави, значення грошей в економіці, методи їхнього використання, про ціну речей, яка визначається кількістю затраченого на її виробництво часу. Він підкреслював, що праця —

це батько багатства, а земля — його мати. Наукові здобутки В. Петті суттєво вплинули на розвиток економічної науки загалом і фінансової зокрема.

У XVII—XVIII ст. вагомий внесок у розвиток фінансової науки зробили німецькі вчені — представники німецької школи камералістики — Л. фон Секондорф, Ф. Юсті, І. Зоннефельд. Вони акцентували увагу на системі управління фінансами, взаємозв'язку фінансів з економікою, залежності добробуту населення від платоспроможності щодо податків.

У 1746 р. була опублікована основна праця Ф. Юсті "Система фінансового господарства", у якій вперше викладено основи фінансової науки. Його погляди на фінанси і фінансову науку мали істотний вплив на розвиток фінансової теорії і практики у багатьох країнах.

З працями Ф. Юсті, Ж. Неккера ("Про стан фінансів нації") пов'язується створення нової самостійної галузі економічної науки — фінансової, яка виділилася із політичної економії. Вони дали поштовх до розширення сфери фінансових наукових досліджень.

Пожвавленню фінансової науки сприяли ідеї Великої французької революції. Завдяки новим поглядам Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, Д. Канта світ змінив своє ставлення до питань державотворення, економіки, фінансів, політики.

На той період припадає опублікування праць у галузі фінансової науки французьких вчених-фізіократів Д. Кене, А. Тюрго, О. Мірабо. їхні ідеї про справедливе оподаткування, джерела доходів, розмір участі кожного, зокрема, у витратах держави підтримувалися прихильниками у багатьох країнах Європи. Важливим теоретичним висновком фізіократів у фінансовій теорії є те, що лише земля дає чистий дохід, тому держава може одержувати його частину у формі плати за землю. Таке твердження було помилковим, оскільки чистий дохід створюється найманою працею.

Позитивними результатами фінансових наукових досліджень фізіократів, зокрема Ф. Кене, є розроблення економічної таблиці, у якій чітко проглядається схема взаємозв'язку фінансів, їхні ролі у процесі суспільного відтворення. Проте найбільшою заслугою фізіократів є те, що вони, критикуючи тодішню фінансову систему, вплинули позитивно на розвиток класичної школи політичної економії.

Відповідний внесок у розвиток фінансової науки зробили класики політичної економії А. Сміт і Д. Рікардо. Вони розробили положення, які безпосередньо стосуються сутності фінансів держави, показали, що держава зобов'язана захищати свої кордони, приватну власність і вільну конкуренцію, а фінанси є необхідною матеріальною базою для утримання державного апарату і відображають непродуктивне використання коштів.

Позитивним у роботах А. Сміта є обґрунтування поділу витрат на загальнодержавні і місцеві, а також формулювання принципів оподаткування, наприклад таких: податки повинні сплачувати всі відповідно до одержаних доходів; податки повинні бути визначені завчасно; податок повинен сплачуватися у зручний для платника час; стягнення податків повинно бути

дешевим. Ці положення є актуальними і сьогодні. Цікавими з позиції практичних фінансів є погляди А. Сміта про обмеження підприємницької діяльності держави, що відповідало інтересам капіталістів, які бажали монополізувати своє місце в економіці.

Праці А. Сміта "Дослідження про багатство народів" та Д. Рікадо "Початок політичної економії і оподаткування" сприяли формуванню нових підходів до фінансової теорії і практики, використовувалися у процесі прийняття важливих державних рішень у галузі фінансів.

Друга половина XIX ст. характеризується політичними та економічними перетвореннями радикального характеру: у більшості європейських країн монархічні режими були змінені демократичними органами влади; відбулися революційні зміни в економіці; започаткувався розвиток правових основ державного управління, включаючи фінансове право.

Досягла великих успіхів і фінансова наука. Розширилися обсяги безпосередніх наукових досліджень у фінансовій галузі, почали формуватися центри фінансової науки у великих європейських університетах, створювалися кафедри фінансів, на яких працювали провідні вчені-фінансисти, розпочалася підготовка фінансових кадрів.

Німецьким вченим К. Г. Рау був опублікований перший підручник з фінансів "Основні начала фінансової науки", який майже півстоліття перевидавався і був основним не тільки у Німеччині, а й у всіх європейських країнах. Зміст цього підручника був класичним: вступ, державні доходи, державні видатки, державний кредит, бюджет, організація управління фінансами.

До відомих фінансистів XIX ст. належать: Ж. Сісмонді (швейцарець), Е. Сакс (австрієць), Ф. Нітті (італієць), Б. Селігман (американець) та ін.

У Росії термін "фінанси" з'явився наприкінці XVIII ст. внаслідок запозичення з французької літератури. До цього використовувався термін "казна".

Наукові і практичні фінансові проблеми розглядалися у працях І. Посошкова ("Книга о скудности и богатстве", XVIII ст.), О. Радищева ("Записки о податях", XVIII ст.), М. Тургенєва ("Досвід теорії податків, XIX ст.), І. Горлова, Д. Толстого, М. Орлова, Н. Мордвінова, І. Янджула, Л. Хомського, М. Капустіна та ін.

Значний внесок у розвиток фінансової науки, у тому числі світової, зробив російський фінансист І. Озеров, підручник "Основи фінансової науки" якого і нині є суттєвим науковим доробком із детальним висвітленням фундаментальних положень фінансової теорії і практики.

Серед видатних українських представників фінансової науки чільне місце займає І. Франко, який присвятив фінансовим проблемам більше 40 праць. Актуальність багатьох порушених І. Франком фінансових проблем не викликає сумнівів і сьогодні. Досить цікавою є його праця "Сила податкова Галичини", у якій досліджується податкова система Австро-Угорської імперії.

Вагомий внесок у розвиток фінансової науки в Україні зробив М. Туган-Барановський, який виступав проти запровадження прогресивного оподаткування, досліджував фінансові можливості держави, підприємців, працівників.

1.5 Розвиток фінансової науки у сучасний період

Сучасна фінансова наука, маючи міцну теоретичну базу, вирішує дуже складні питання суспільного життя. Розширилась сфера досліджень, ускладнилися завдання науки.

Сучасні науковці основну увагу приділяють розв'язанню проблем, пов'язаних із пошуком додаткових джерел доходів, які можна спрямувати на подолання бідності, безробіття, зростання обсягів та якості суспільних благ.

Особливостями сучасної фінансової науки є відсутність ідеологічного тиску. Сучасні наукові дослідження базуються не на ідеологічних засадах політичних партій, а на основі глибокого аналізу теоретичних положень, статистичної інформації, практичних даних.

Посилюються морально-етичні аспекти фінансової науки, які набувають глибшого змісту. Одночасно фінансова наука стає проміжним і дуже важливим інструментом впливу на економіку і політику, на співвідношення між центром, регіонами і місцевим самоврядуванням.

Характерною рисою сучасної фінансової науки є плюралізм поглядів, дискусія, постійний прагматизм досліджень з позицій суспільних інтересів.

Досить складним і важливим завданням сучасної фінансової науки є напрацювання дефініцій і понять, які б відповідали рівню розвитку фінансів, особливостям їхнього функціонування в умовах глобалізації.

Основні теоретичні напрями сучасної фінансової науки сконцентровані на дослідженні проблем сучасного стану і розвитку соціально-економічних процесів, зокрема на:

— теорії суспільного добробуту, основний зміст якої полягає у тому, що будь-які зміни у фінансовій сфері мають сенс лише тоді, коли добробут окремих соціальних груп покращується без погіршення інших (засновник — В. Парето);

— теорії суспільного вибору в умовах демократичного середовища (засновник — Дж. Б'юкенен);

— теорії фіскального обміну "податки-блага" (засновники: К. Віксель, Е. Ліндаль, Дж. Б'юкенен).

У центрі фінансової науки ХХІ ст. перебувають не тільки проблеми глобальні й макрорівневі, а й вивчаються фінансові проблеми, пов'язані з поведінкою окремих громадян, соціальних і політичних груп, партій при прийнятті рішень щодо параметрів державних доходів і видатків.

Сучасна парадигма західної фінансової науки, як зазначає В. Андрущенко, характеризується такими ознаками:

- за способом дослідження — методологічним індивідуалізмом, що передбачає аналіз фінансових явищ через призму поглядів, поведінки, інтересів індивідуумів;

- за розумінням природи фінансів — інтерпретацією державних фінансів як грошової субстанції, двоєдиної у своїй схожості й відмінності щодо інших грошових форм;

- за соціальною спрямованістю — відмовою від старомодних уявлень про фіскальну експлуатацію народних мас державою;

- за етикою наукової полеміки — визнанням суперечливості й багатоваріантності наукового пізнання дійсності, толерантним ставленням до протилежних поглядів.

На особливості сучасної фінансової науки впливають регіональні, національні та глобальні проблеми.

Найскладнішими глобальними проблемами, що потребують посилення фінансових наукових розробок, є поляризація у рівнях розвитку між багатими і бідними державами, боротьба з бідністю, стихійними лихами, старіння населення у багатих, економічно розвинутих країнах, швидкі темпи зростання населення у бідних країнах, екологічні проблеми (забруднення навколишнього природного середовища, глобальне потепління тощо), урбанізація.

Тема 2. Генезис і еволюція фінансів

2.1 Фінанси як економічна категорія

2.2 Історичний характер фінансів

2.1 Фінанси як економічна категорія

Фінанси — важлива, складна та багатогранна економічна категорія. Поняття "фінанси" походить від лат. *Finansia* — "платіж". Вперше цей термін був застосований в Італії у XIII ст., зокрема у Флоренції, Венеції, Генуї, де були добре розвинені торгівля, грошові розрахунки та банківська справа. Цим поняттям позначалися платежі та внески, що здійснювалися на користь держави. Надалі поняття набуло поширення в інших країнах і використовувалося у зв'язку з системою грошових відносин між державою і населенням з приводу формування централізованого фонду грошових коштів. Як об'єктивна економічна категорія фінанси — абстракція, що виявляється у грошових відносинах, тобто матеріальною основою існування фінансів є грошові кошти. Фінанси виражають економічні відносини, оскільки пов'язані з рухом грошової форми вартості. Це означає, що фінанси базуються на економічних відносинах, відносинах власності як первинних.

Суспільне відтворення передбачає наявність таких стадій, як виробництво, розподіл, обмін і споживання. Фінанси виражають не всі

економічні відносини, а лише ті, що виникають на стадії розподілу. Кожний суб'єкт ділить дохід на дві частини: споживання і нагромадження. У розподільному процесі бере участь держава, яка централізує частину коштів через податки, обов'язкові платежі, позики, а потім їх перерозподіляє між територіями, галузями, сферами діяльності, підприємствами, фізичними особами. Підприємства, отримавши дохід від своєї діяльності, сплачують податки в бюджети, обов'язкові внески — у позабюджетні фонди. З особистих доходів громадяни оплачують різні послуги, сплачують податки, погашають позички банків. У суспільстві перерозподільні відносини відбуваються неперервно.

На першій стадії розподілу суспільного продукту виділяється вартість використаних засобів виробництва у вигляді амортизаційних відрахувань, придбання нових матеріалів, палива, електроенергії. Відшкодування цих витрат є необхідною умовою виробництва і фінанси тут мають лише опосередкований вплив. На другій стадії розподілу національний дохід поділяється на фонд нагромадження і фонд споживання, співвідношення між якими залежить від суспільного устрою, економічного розвитку, стратегії уряду тощо. Вкладення коштів у розширене відтворення може відбуватися за рахунок коштів бюджетів, кредитів банку, приватних доходів, іноземних інвестицій. Частково кошти нагромаджуються у резервних і страхових фондах з метою фінансування непередбачених витрат.

Фонд споживання складається із суспільних фондів споживання і фонду особистого споживання, співвідношення між якими залежить від соціальної політики країни. Фінанси обслуговують процес формування і використання суспільних фондів споживання, які в основному проходять через бюджетні видатки на утримання установ соціального забезпечення, здійснення соціального захисту населення, надання безплатних послуг соціальної сфери. Особисте споживання включає отримання таких доходів: заробітна плата, соціальні допомоги, дивіденди, відсотки за депозитними вкладками тощо. У ринковій економіці переважає обсяг фонду особистого споживання, тому що це дає стимули до активної трудової діяльності, посилює відповідальність особи за свій матеріальний добробут. Однак держава повинна здійснювати регулюючий вплив на ринок праці з метою створення нових робочих місць, використовуючи для цього кошти бюджетів та відповідних соціальних позабюджетних фондів. Частина доходів громадян може бути інвестована в акції, облігації, що сприятиме розвитку підприємницької діяльності та слугуватиме джерелом додаткових надходжень у вигляді дивідендів і відсотків.

Основні пропорції між складовими національного доходу у процесі його розподілу й перерозподілу встановлюються законодавчою і виконавчою владою з урахуванням дії економічних законів, суспільного устрою, стану економіки, соціальної ситуації, національних особливостей тощо. Так, надмірне зростання обсягу фонду споживання спричинює зростання інфляції, обезцінення грошей, падіння реального рівня життя населення, внаслідок чого держава має збільшувати обсяги соціальних виплат, заробітної плати працівникам

бюджетних установ, що ускладнює збалансування бюджетів. Зростання видатків зумовлює збільшення і податкових надходжень. Якщо держава буде стягувати у вигляді податків більше 30 % національного доходу, то не залишить суб'єктам господарювання коштів, необхідних для модернізації та розширення виробництва.

Отже, фінанси як економічна категорія виражають розподільні відносини, що виникають з приводу розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту та національного доходу у грошовому вираженні.

Фінансові відносини супроводжуються рухом грошових коштів у процесі розподілу й обміну. На стадії розподілу відбувається односторонній рух грошової форми вартості, а під час обміну — двосторонній рух вартостей, коли вартість у грошовій формі обмінюється на товарну.

Матеріальними носіями фінансових відносин виступають фінансові ресурси, які формуються у суб'єктів господарювання, держави, домогосподарств за рахунок грошових доходів і надходжень, а використовуються на розширене відтворення, соціальні та інші суспільні потреби.

У розподілі валового внутрішнього продукту використовуються не лише фінанси, а й інші економічні категорії — ціна, заробітна плата, кредит. Всі ці важелі застосовуються по-різному, кожний з них має свої особливості, однак ефективність суспільного розвитку залежить від їхнього узгодженого функціонування. Так, ціна є грошовим вираженням вартості будь-якого товару, виступає вихідним інструментом розподілу вартості валового внутрішнього продукту і створює умови для його подальшого перерозподілу. В умовах вільного ціноутворення держава закладає в ціни податки та обов'язкові платежі в бюджети, внески в соціальні позабюджетні фонди, через норми амортизації регулює суму відрахувань. Введення нових податків або зміна порядку сплати чинних може привести до зменшення чи збільшення ціни. З метою регулювання виробництва або споживання окремих товарів, послуг уряд застосовує фінансові важелі: дотації, субсидії, субвенції за рахунок бюджетних коштів. За реалізації товару на його ціну впливає співвідношення попиту і пропозиції, що відображається на фінансових результатах суб'єкта господарювання, доходах бюджету і фінансовій безпеці держави.

Дія фінансів як розподільної категорії ширша, тому що вони охоплюють не тільки первинний розподіл вартості валового внутрішнього продукту, а й перерозподіл через бюджети, позабюджетні фонди, фінансовий ринок, централізовані фонди і резерви міністерств.

Заробітна плата є важливою складовою фонду споживання. Вона підлягає державному регулюванню шляхом встановлення розміру мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму, посадових окладів, надбавок і доплат працівникам державних організацій та установ. Податки з доходів фізичних осіб вилучають частину заробітної плати в бюджети на суспільні потреби та здійснюють перерозподіл доходів окремих громадян. Формування фонду заробітної плати залежить від певних виробничих та фінансових показників.

Фактичні витрати на оплату праці є об'єктом оподаткування та нарахування обов'язкових внесків у соціальні позабюджетні фонди. Отже, заробітна плата пов'язана з розподілом частини вартості валового внутрішнього продукту і тісно взаємодіє з фінансами.

Кредит здійснює перерозподіл вільних грошових коштів. За нестачі власних фінансових ресурсів суб'єкт (підприємство, організація, держава) залучає кредитні ресурси, а за надлишку — тимчасово розміщує в кредитній установі. Кредиту притаманні такі ознаки: платність, строковість, повернення, двосторонній рух вартості. Діяльність кредитних установ проводиться на засадах комерційного розрахунку. Кредит сприяє переміщенню коштів між суб'єктами розподілу, тісно взаємодіючи з фінансами.

Отже, фінанси виявляють свої особливості й переваги у розподільних процесах разом із ціною, заробітною платою та кредитом і тільки їх комплексне використання може забезпечити ефективне господарювання суб'єкта.

2.2 Історичний характер фінансів

Виникнення фінансів пов'язане з існуванням держави і товарно-грошових відносин. Держава для виконання покладених на неї функцій потребувала певних грошових коштів, які могла отримати в результаті розподілу суспільного продукту.

Фінанси як об'єктивна економічна категорія виражають економічні відносини з приводу розподілу й перерозподілу валового внутрішнього продукту. Суть фінансів незмінна, однак форми їх використання постійно вдосконалюються. З розвитком товарно-грошових відносин і посиленням ролі держави застосовуються все більш досконалі форми фінансів, що дають змогу забезпечити учасників розподільного процесу достатнім обсягом фінансових ресурсів.

Зародкові форми фінансів виникли в період розпаду первісного ладу у вигляді натуральних податків, зборів, повинностей на користь князя, імператора, короля. Податки з часом почали сплачувати в грошовому вираженні. Отже, вони виступають найпростішою первинною формою фінансових відносин між громадами і владою у процесі утворення централізованого фонду грошових коштів. З розвитком держави сформувалися державні доходи і державні видатки, які склали більш загальну фінансову категорію — державний бюджет, і доповнилися категоріями "позабюджетні фонди", "державний кредит". Розвиток суспільного відтворення викликав необхідність включення до складу фінансових категорій фінансів підприємств, організацій, а це в свою чергу вимагало перерозподілу фінансових ресурсів і сприяло виникненню фінансових ринків, міжнародних фінансів.

Історичний характер фінансів виявляється не тільки у створенні нових форм фінансових відносин із розвитком суспільства, а й еволюції кожної форми зокрема.

В окремих країнах розвиток фінансів має свої особливості залежно від економічної політики, ролі та функцій держави, пропорцій розподілу валового внутрішнього продукту, економічного та соціального стану, національних традицій тощо.

Розглянемо важливу первинну форму фінансів — еволюцію податку. У Київській Русі, першому державному утворенні предків сучасних українців, виникли зародкові форми фінансів, необхідні для утримання верховної князівської та помісної влади. Система оподаткування була примітивною і здебільшого представлена даниною, що сплачувалася як у натуральному (хутром, шкірою, медом, зерном, худобою), так і в грошовому вираженні. Спочатку данина виступала у формі воєнної контрибуції, тобто характер фіску мав риси "фінансового насилля" і застосовувався до підкорених і поневолених народів.

З часом данина набула форм прямого державного податку з переорієнтацією державного скарбу на внутрішні джерела доходів. Одиницею оподаткування були "плуг", "рало", "дим", що вказувало на основних платників — землеробів. З кінця XI ст. об'єктом обкладання стає кожне господарство (дим, соха). (Соха означала розмір земельного наділу, до якого приписувалися селяни. Господарства, включені в соху, несли колективну відповідальність за сплату податків.)

Важливим видом доходів було мито, що пов'язано зі значним розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Для цього історичного етапу розвитку нашої країни характерна заміна прямих податків натуральними повинностями на будівництві доріг, мостів, фортець, що свідчило про нерозвинутість товарно-грошових відносин.

Подальший розвиток податків характеризувався такими особливостями:

- 1) збільшення кількості податків та багаторазовість їх стягнення (наприклад мита);
- 2) запровадження різних об'єктів оподаткування на окремих територіях (поголовщина, воловщина, подимщина);
- 3) встановлення диференційованих ставок податків залежно від платника (привілейовані особи платили менше);
- 4) наявність доменів як важливого джерела доходів держави, альтернативи оподаткування.

Домени були доходом від державної власності та експлуатації земель, лісів, надр, ведення торгівлі, рибної ловлі, тобто вони надходили від усіх ресурсів, що знаходилися у власності короля, правителя.

Система, у якій формування доходів держави відбувається за рахунок доходів від власності короля (держави), отримала назву доменіального устрою. Крім доменів, королі збирали з населення добровільні тимчасові збори — субсидії, які поступово трансформувалися в примусові збори (податки).

Доменіальний устрій був необхідним і важливим в умовах недостатньо розвинутих грошових відносин та державного управління. З часом він занепав у результаті продажу державної власності через династичне дроблення чи марнотратство, а також під тиском буржуазії, яка вимагала переведення

державної (королівської) власності у приватну. Поступове зменшення державної (королівської) власності привело до скорочення доходів від експлуатації доменів, а тому королі компенсували нестачу коштів у державній скарбниці введенням спеціальних зборів (плата за проїзд мостами, річками), монопольних цін на продукцію та торгівлю, яку вони монополізували. Якщо раніше король продавав продукцію з власного господарства на загальних підставах, отримуючи лише середній прибуток, подібно до будь-якого іншого підприємця, зайнятого цією діяльністю, то монополізація діяльності в руках держави давала можливість формувати додаткові монопольні прибутки.

Методи формування доходів державної казни, що базувалися на особливих привілеях і правах держави, отримали назву регалій. Держава мала виключне право на експлуатацію землі, надр, повітря, виробництво окремих товарів, що давало їй право на отримання доходів від цього. Найбільш поширеними були такі регалії: судова, митна, лісова, монетна, мисливська, річкова, морська, поштова, телеграфна, гірнична, винна, тютюнова та ін. Регаліям властиві риси податків (мають примусовий характер) і зборів (збираються за певну послугу, іноді мають цільове призначення). Однак за своєю економічною природою регалії — державні монополії на ведення певної діяльності або торгівлі окремими видами товарів. Їх існування стає можливим лише завдяки застосуванню державного примусу щодо обмеження конкуренції та прав власності. У подальшому багато видів регалій трансформувалися у непряме оподаткування (акцизи на сіль, сірники, тютюн, цукор тощо).

Характеристика доходів січового скарбу свідчить, що на Запоріжжі, як і в Європі в той час, стягувалися домени — доходи від промислової експлуатації загальновійськових земель і сільськогосподарських угідь. З розвитком грошових відносин домени поступово перейшли у регалії як форму отримання доходу з тих типів господарської діяльності держави, які мають монопольне становище і не допускають приватної конкуренції. Кіш як центральний уряд Запорізької Січі мав монопольне право щорічно розподіляти між куренями найприбутковіші угіддя. Однак була незначна конкуренція між січовим, курінним та приватними господарствами. Кіш і курені могли отримати середній дохід від промислів, який мала і будь-яка приватна особа. Регалії використовувалися як особлива форма отримання коштом доходів і майже не відрізнялися від доменів, але були вже перехідним елементом до податків.

З поступовим розвитком капіталістичного способу виробництва такі форми доходів держави, як домени і регалії, стали перешкоджати конкуренції й розвитку приватного підприємництва. Відбувся перехід до податків — основного джерела державних доходів.

На етапі доменіального устрою державна влада вдавалася до добровільних зборів, дарів, пожертв, що мали назву субсидій. Щорічно король скликав представників основних верств населення з метою погодження розмірів субсидій. Після схвалення субсидій суспільні стани самі розкладали загальну суму платежу між окремими територіями, містами та особами переважно відповідно до майнового достатку або просто поголовно (прообраз подушного і

майнового податків). Первинними формами оподаткування були саме майнове і подушне, оскільки вони не потребували додаткових витрат на адміністрування.

На початковому етапі розвитку сфери оподаткування існувало багато пільг, які встановлювалися для найбільш впливових осіб (духовенство, дворянство).

У Запорізькій Січі застосовувалися податкові пільги у вигляді повного або часткового звільнення від сплати податків за особливі заслуги в козацькій службі, у зв'язку зі старістю або через низькі доходи. Однак ці пільги в основному надавалися козакам, у той час як більшість податків покладалася на не козаків, а на посполитих та населення, що проживало у паланках. Такий стан вказує на суспільну неуніверсальність оподаткування в Січі.

У податковій системі XVII—XVIII ст. регалії змінюються непрямими податками, переважно на товари широкого вжитку, які сплачували всі соціальні групи населення без урахування податкового імунітету. У Російській імперії непрямі податки займали більше половини доходів державного бюджету і включали акцизи на сіль, цукор, тютюн, сірники, гас та багато інших товарів. Політика уряду полягала в тому, що на дешеві товари встановлювалися вищі ставки акцизу, ніж на дорогі.

Із розвитком капіталістичного господарства вдосконалюються інші форми оподаткування. На початку XX ст. у Росії нарешті був запроваджений подохід-ний податок замість подушного. У цьому самому столітті продовжуються кардинальні зміни у податкових системах всіх країн щодо зміни ставок податків, їх диференціації залежно від доходів, застосовуються неоподаткований мінімум, окремі пільги тощо.

Так, із приходом до влади більшовиків у Росії податкова система розвивалася за такими напрямками: широке застосування одноразових надзвичайних революційних податків (контрибуцій), перебудова системи непрямих податків шляхом підвищення ставок і запровадження нових, організація строгого обліку і контролю за стягненням прямих податків. Податкова політика була спрямована на досягнення централізації грошових коштів, встановлення нових принципів розподілу національного доходу, економічну боротьбу з приватними підприємцями. До 1929 р. налічувалося 86 платежів у бюджет, що ускладнювало їх стягнення. Податкова реформа 1930—1931 рр. запровадила двоканальну систему платежів у бюджет і дала змогу вдало поєднати прямі та непрямі податки: для державних підприємств — податок з обороту і відрахування від прибутку, для кооперативних організацій — податок з обороту і по-дохідний податок. Нова система платежів у бюджет дала стійкий дохід державі у формі податку з обороту, в якому було уніфіковано 53 платежі, стимули підприємствам у розвитку госпрозрахунку, а також можливості проведення ефективного фінансового контролю. Податок з обороту зберігся майже на 60 років, маючи на це реальні підстави: адміністративне управління і тверді ціни.

У роки Другої світової війни уряд активно залучав податки з метою поповнення доходів державного бюджету. Так, на початку війни до

подохідного і сільськогосподарського податків була встановлена 100-відсоткова надбавка, яку з січня 1942 р. замінили військовим податком, що мав подушний характер. Були введені податок з холостяків, одиноких і малосімейних громадян СРСР, податок з видовищ, збільшені ставки інших податків. Крім податків, основними формами залучення коштів населення були добровільні внески і пожертвування у фонди оборони та армії, використання коштів за ненадані відпустки, вклади в ощадкаси, військові позики. Податки з населення виконали своє фінансове призначення і дали близько 30 % від усіх надходжень у державний бюджет.

Соціалістичний спосіб виробництва і розподілу національного фонду, всезагальність державної форми власності, адміністративно-командне управління не давали реальних підстав для економічного зростання і забезпечення добробуту населення. Влада з певною періодичністю проводила економічні реформи, які стосувалися і внесення змін у систему оподаткування. Так, рішеннями господарської реформи 1965 р. були запроваджені нові прямі податки з юридичних осіб у бюджет: плата за фонди (прообраз податку на нерухомість), фіксовані (рентні) платежі, вільний залишок прибутку. У 70-ті роки розпочалися економічні експерименти, які змінили механізм розподілу прибутку і платежі в бюджет. Однак поверхові зміни і доповнення проблему наповнення дохідної частини бюджетів вирішували частково та не могли зрушити основи соціалістичного ладу.

З проголошенням незалежності України розпочалося реформування її додаткової системи. Так, податок з обороту було скасовано, а в умовах розвитку ринкових відносин та вільного ціноутворення запроваджено податок на додану вартість і акцизний збір. З прямих податків найбільше значення мають податок з прибутку підприємств і податок з доходів фізичних осіб. В Україні сформована податкова система, яка відповідає сучасному етапу суспільного розвитку, а механізм нарахування і сплати окремих податків потребує подальшого удосконалення.

Податки разом з іншими надходженнями формують державні доходи, які мають бути достатніми, щоб забезпечити виконання державою своїх повноважень, тобто відповідати державним видаткам. Ці фінансові категорії утворюють категорію бюджету, що пройшла складний та тривалий процес становлення і розвитку. Термін "бюджет" поширився в офіційних документах на початку XIX ст. і використовувався у значенні законодавчого акта, офіційного звіту.

Розглянемо еволюцію бюджету залежно від історичних етапів розвитку суспільства.

Державні доходи Київської Русі зосереджувалися у скарбниці київського князя і склалися з данини, судових зборів, мита, прибутків з княжих маєтностей, воєнної здобичі та дарунків князям. Існувала система доходів і видатків окремих князівств, які входили до складу Русі.

Види податків, їх розміри та порядок сплати встановлював князь. Приватні доходи князя не були віокремлені від державних, а також не було контролю за їх використанням.

Державні видатки відповідали історичним умовам та соціально-економічному устрою країни і спрямовувалися на утримання княжого двору, дружини, апарату управління, будівництво мостів, доріг, церков тощо. Кожен князь проводив свою фінансову політику, яку закріплював у певних нормативних документах. Так, Ярослав Мудрий видав збірник законів "Руська правда", у якому регламентувалися і фінансові питання. Для збирання данини, мита і контролю за виконанням повинностей князь призначав особливих чиновників — митників, вирників, металників, мостників, городників.

На території українських земель у XV—XVI ст. було запроваджено адміністративне та фінансове право тих держав, до складу яких вони входили, а саме: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої і Росії. Державні доходи включали податки, натуральні платежі та повинності. Всі податки надходили до державної скарбниці, а їх обліком займався скарбник. Видатки спрямовувалися на утримання княжого двору, уряду й армії, ведення війн, спорудження замків і оборонних укріплень, викуп із татарського полону.

Особливістю фінансових відносин на місцевому рівні у XIV—XV ст. було їх формування під впливом Магдебурзького права, однак воно обмежувалося литовськими князями і польськими королями.

Державні фінанси Запорізької Січі були сформовані під впливом законодавства Литви і Польщі та пристосовані до конкретних умов і часу. Скарб був сховищем грошей і цінностей, архівом, складом військових клейнодів і оздоб, арсеналом бойових припасів і зброї. Шафар як державний казначей приймав доходи, видавав гроші й речі, вів облік коштів та інших цінностей. До фінансової старшини ще входили два підшафарія і кантаржі (хранитель мір і ваг).

До державних доходів січового скарбу належать кошові домени і регалії, мито, внутрішні податки, грошове і матеріальне забезпечення з боку Польщі, Росії та Гетьманщини, військова здобич та ін. Державні видатки здійснювалися за такими напрямками:

- внутрішні (утримання церков, адміністрації, забезпечення козацької служби, поточне утримання січового господарства);

- зовнішні (утримання війська інших держав під час бойових дій, дари іноземним правителям та ін.)

В управлінні Запорізької Січі й Гетьманщини найбільшими повноваженнями володів гетьман, який очолював виконавчу та військову владу, мав право вводити податки і розподіляти кошти державної скарбниці, конфіскувати і дарувати маєтки. Для здійснення своїх повноважень він видавав універсали.

У розвитку державних фінансів України виділяють два періоди Гетьманщини. У перший за гетьманства Б. Хмельницького (1648—1657 рр.) державні доходи формувалися за польським зразком. Державні витрати у шість

разів перевищували доходи. У другий період, що почався з моменту укладання Андрусівського миру (1667 р.), державні доходи включали натуральні й грошові податки, основу яких становили податки на споживання і промисли.

Спочатку приватні гетьманські та державні доходи були з'єднані. З розвитком господарства відбувалося реформування державного скарбу і відокремлення особистих гетьманських доходів. Вперше цю реформу було проведено за гетьмана І. Брюховецького. Пізніше такий принцип організації державних фінансів був продовжений П. Орликом, Д. Апостолом та К. Розумовським.

У 1710 р. були проголошені "Пакти й Конституція прав і вольностей Запорізького Війська", у яких сформульовані такі напрями організації бюджетних відносин: чітка і зрозуміла структура управління бюджетними коштами; компетентність, порядність і добровільна згода на виконання роботи підскарбів; боротьба з корупцією за організації функціонування урядового апарату; розмежування доходів урядовців та військового скарбу; чіткі ставки податків, контроль за ухиленням від сплати зборів; підзвітність за використанні кошти.

Удосконаленням скарбового діловодства займалися гетьмани Д. Апостол і К. Розумовський. Д. Апостол встановив точний бюджет, який у 1731 р. досяг 144 тис. крб на рік.

У Росії регулярне складання державного бюджету почалося з 1803 р. На початку ХІХ ст. стан державних фінансів був нестабільним. Державні видатки щорічно в середньому на третину перевищували державні доходи. Джерелом покриття бюджетного дефіциту були емісія грошей та позики державних кредитних установ.

Бюджетне право Росії базувалося на двох основних принципах — секретність і безконтрольність, що породжувало неефективне використання державних коштів. До 1862 р. державний бюджет не публікувався і затверджувався царем у секретному порядку.

У зв'язку з наявними проблемами у державних фінансах М. М. Сперанському доручили скласти розпис на 1810 р. і розробити основи бюджетного законодавства. У роботі "План фінансів" він запропонував реформувати податкову систему, відмовитися від непродуктивних видатків бюджету та дефіциту. М. М. Сперанський вважав за необхідне запровадити принцип гласності у бюджетному процесі, надати бюджету силу закону, встановити відповідність між державними доходами і видатками, заборонити грошову емісію. Основну причину кризи державних фінансів Росії він бачив у перевищенні видатків над доходами бюджету.

У 1862 р. уряд провів фінансову реформу, згідно з якою запроваджувалися принципи єдності і гласності бюджету, система державного контролю, заміна винних відкупів акцизом на вино. Ця реформа мала непослідовний, компромісний характер і не змогла забезпечити зміцнення державних фінансів, як того вимагали нові капіталістичні умови господарювання.

Бюджет Росії у другій половині XIX ст. характеризувався постійним зростанням абсолютних розмірів, що відповідало світовим тенденціям, однак таке зростання було формальним.

Особливою рисою державних фінансів цього періоду була наявність двох бюджетів: звичайного і надзвичайного. Останній формувався за рахунок коштів, отриманих за позиками і використовувався на військові цілі, будівництво залізниць, надкошторисні витрати відомств. Бюджет з 1862 по 1897 р. виконувався з дефіцитом, який покривався з надзвичайного бюджету.

Характеристика державного бюджету Росії у другій половині XIX ст. свідчить про те, що запровадження бюджетної єдності не було повністю реалізовано. Уряд використовував надзвичайний бюджет для приховування реального фінансового стану в країні. Надлишок коштів, які залишалися по надзвичайному бюджету, спрямовували на покриття дефіциту звичайного бюджету. Із бюджетних залишків була створена вільна готівка казначейства, за рахунок якої фінансувалися надзвичайні видатки. Дійсним джерелом нагромадження вільної готівки були державні позички.

На початку XX ст. державні фінанси Росії характеризувалися особливою нестійкістю. Державні видатки зростали, а доходи не наповнювалися в планових обсягах.

У 1917 р. до влади прийшли більшовики з новою фінансовою і бюджетною політикою. Перший бюджет був затверджений у березні 1918 р. з великим бюджетним дефіцитом, що покривався за рахунок емісії грошей.

У період іноземної інтервенції та громадянської війни державний бюджет з грошового був перетворений на матеріальний. До цього призвели натуралізація господарських зв'язків та система централізованого розподілу продуктів. З відновленням грошових відносин він повернув своє призначення.

Бюджетна система СРСР пройшла кілька етапів реформування. У 1921 р. із загальнодержавного бюджету були виділені місцеві бюджети. Зі створенням Союзу РСР у грудні 1922 р. вона була представлена союзним бюджетом і державними бюджетами союзних республік, у складі яких рахувались місцеві бюджети. У 1924 р. сформувалась система місцевих бюджетів, до яких належали: регулюючі (губернські, обласні, республіканські, окружні); міські, низові (волосні, районні, сільські). У СРСР мала місце значна централізація коштів у союзному бюджеті, обсяг якого у 1924—1925 рр. становив 78,1 % від загального обсягу державного бюджету.

Доходи і видатки державного бюджету неперервно зростали. Бюджетний дефіцит офіційно мав місце у 1941—1943 рр. Однак наявність у дохідній частині державного бюджету такого джерела, як державні позички, свідчить про традиційне джерело покриття розриву між доходами і видатками бюджету.

Державний бюджет незалежної України займає основну частку у зведеному бюджеті. Бюджетні відносини регулюються Бюджетним кодексом України, прийнятим у 2002 р. Склад бюджетної системи з часу його введення в дію був змінений, і до місцевих бюджетів віднесено бюджет Автономної Республіки Крим.

До особливостей слід віднести виділення з 2000 р. у складі доходів і видатків бюджетів загального і спеціального фондів. Починаючи з 1 січня 2000 р. всі позабюджетні кошти установ і організацій, що утримуються за рахунок бюджетів, включаються до спеціального фонду відповідного бюджету.

У бюджетному процесі важливе значення має бюджетне вирівнювання. До 1997 р. використовувався метод розщеплення податків між державним і місцевими бюджетами з метою збалансування їх доходів і видатків. З 1997—1998 р. закладено розподіл податків між бюджетами. До державного бюджету надходять непрямі податки, які дають стійкі, значні надходження. Місцеві бюджети не мають достатніх власних доходів і отримують значні суми міжбюджетних трансфертів, що послаблюють самостійність органів місцевого самоврядування.

Державний бюджет є дефіцитним, на його покриття спрямовуються внутрішні й зовнішні запозичення.

Дослідження еволюції державних фінансів показало, що кошти на забезпечення виконання державою своїх повноважень в основному зосереджувалися у бюджетах. Позабюджетні фонди почали формуватися у XIX ст. у Франції, Японії, Великій Британії, Німеччині, що було пов'язано із розширенням сфери підприємницької діяльності держави. Наявність спеціальних (позабюджетних) фондів давала можливість уряду здійснювати видатки, які не затверджувалися парламентом. У XX ст. у зв'язку з подальшим зростанням ролі держави збільшилася кількість і обсяги спеціальних фондів.

У другій половині цього століття у Великій Британії обсяг спеціальних фондів становив третю частину державного бюджету, а у Франції валові витрати за спеціальними фондами у своєму обсязі дорівнювали видаткам державного бюджету. У США було 60 спеціальних фондів, у Японії — 30—46, у Великій Британії — 80. За рахунок коштів спеціальних фондів фінансувалися військові видатки, зовнішньоекономічна діяльність, соціальні потреби, заходи із регулювання економічних процесів.

До спеціальних фондів належали різні автономні та приєднані бюджети, позабюджетні фонди, спеціальні кошториси та рахунки. Так, у Великій Британії існував фонд головного казначея, який створювався із залишків фондів міністерств для підтримання рівноваги у всіх фондах. У Японії формувався спеціальний фонд, через який відбувався перерозподіл податкових надходжень між місцевими бюджетами.

Після Другої світової війни у Франції був сформований фонд модернізації, який після об'єднання у 1955 р. з іншими фондами трансформувався у фонд економічного і соціального розвитку. Цей фонд поповнювався за рахунок позичок та бюджетних коштів, а використовувався на фінансування інвестиційних програм. Кошти надавалися у формі кредитів тим підприємствам, які проводили інвестиції згідно з державними програмами розвитку. Велике значення для фінансування капітальних вкладень мав спеціальний кон'юнктурний фонд, який поповнювався в умовах економічного піднесення, а використовувався при спаді виробництва.

Різноманітні економічні фонди діяли у Японії: інвестиційний бюджет або програма державних інвестицій і позик, спеціальні рахунки (автономні бюджети центрального уряду та місцевої влади). Інвестиційний бюджет формувався за рахунок коштів ощадних, страхових, пенсійних, довірчих фондів і використовувався для фінансування державного сектору економіки у формі безповоротних субсидій і пільгових кредитів.

Кожна країна створювала позабюджетні фонди, виходячи з конкретних соціально-економічних процесів, які відбувалися на певному історичному етапі розвитку суспільства, з урахуванням національних особливостей.

В Україні, яка входила до складу Російської імперії, а потім Радянського Союзу, мала місце значна централізація фінансових ресурсів у бюджетах, у зв'язку з чим практика створення позабюджетних фондів не була поширеною. З проголошенням незалежності відбулося становлення позабюджетних фондів, розвиток яких триває до цього часу. Особливі ознаки державних цільових фондів: збереження фондів соціального спрямування, що функціонують на страхових засадах; надмірна залежність цільових фондів від доходів державного бюджету, яка виявляється у включенні фондів до складу бюджету або встановленні значних розмірів дотації з бюджету до цільових фондів; високий ступінь централізації коштів позабюджетних фондів на загальнодержавному рівні із наступним перерозподілом.

Формування державних фінансів, поряд із державним бюджетом та позабюджетними фондами, передбачало становлення державного кредиту, який дає змогу залучати додаткові фінансові ресурси на державні програми.

На ранніх етапах розвитку державності в Київській Русі кредитні відносини мали примітивний характер: кредити надавалися державою купцям з метою надходження додаткових доходів до княжої скарбниці. Державний кредит існував на Січі: кіш як центральний уряд позичав кошти купцям із січового скарбу.

У XIX ст. ситуація змінилася у зв'язку зі зростанням потреби уряду в грошових коштах. Російська імперія робила постійні зовнішні запозичення для покриття бюджетного дефіциту. Державний борг збільшувався не тільки в абсолютних обсягах, а й відносно розміру бюджету. Якщо на початку XIX ст. сума державного боргу дорівнювала майже чотирьом річним бюджетам Росії, то напередодні селянської реформи 1861 р. державний борг перевищував щорічний державний бюджет вже приблизно у вісім разів. З середини 80-х років XIX ст. Росія за величиною державного боргу займала третє місце після Франції та Великої Британії, а за виплатою відсотків за борги — друге.

На початку XX ст. у Росії розвивалися різні форми місцевого кредиту: облігаційні й безоблігаційні позики, кредити державного, земельних, комерційних і громадських банків, емісійний курс міських позик був нижчий від курсу державних позик внаслідок низки несприятливих чинників (незручної системи тиражів, роздрібненості позик, нестійкості курсу).

Міські облігації не входили до складу боргу Росії, оскільки не гарантувалися державою, яка тільки контролювала емісію муніципальних

облігацій, приймала їх для оплати за казенними підрядами, а також видавала грошові позики через Держбанк під заставу цих цінних паперів. На розсуд уряду була представлена можливість конвертації муніципальних позик у державні, що збільшувало видатки державного бюджету. З початком Першої світової війни розвиток муніципального кредиту перервався. Для фінансування військових потреб Росія залучала державні позики. Політику царського уряду продовжив Тимчасовий, який за час свого існування отримав чотири позики від США.

Анулювання державних позик, отриманих царським урядом, було одним із фінансових рішень більшовиків у 1918 р., що дало їм можливість стримати збільшення видатків державного бюджету. Державний кредит СРСР офіційно був запроваджений з 1922 р. й активно використовувався як форма мобілізації додаткових грошових коштів на загальнодержавні програмні для збалансування доходів і видатків державного бюджету, оскільки бюджетний дефіцит законодавчо не був визнаний. В Україні державний кредит набув подальшого розвитку і використовувався з метою покриття дефіциту державного бюджету.

На певних історичних етапах розвитку суспільства під фінансами розуміли форми і методи залучення державою грошових коштів на фінансування соціальних та економічних програм. У кінці XIX ст. фінанси визначали як відносини, що виникають у процесі утворення централізованих грошових коштів і призначені на суспільні потреби. З розвитком товарно-грошових відносин до фінансів, крім державних, стали відносити фінанси суб'єктів господарювання, фінансовий ринок, міжнародні фінанси. Ринкова економіка, наявність різних форм власності, інтеграційні процеси вимагають залучення нових форм і методів перерозподілу валового внутрішнього продукту для забезпечення всіх суб'єктів фінансовими ресурсами, достатніми для ефективної діяльності.

Так, у Радянському Союзі фінанси підприємств характеризувалися такими ознаками: суворе регулювання фінансових відносин із затвердженням виробничих і фінансових показників; лише фондова форма формування і використання грошових коштів; значна участь держави через бюджети у фінансуванні капітальних вкладень, приросту нормативу власних оборотних коштів, покриття планових збитків; значний перерозподіл коштів у межах об'єднання, галузі, держави. Соціалістичний спосіб виробництва і розподілу національного доходу в Союзі РСР виявився неефективним і криза в економіці, фінансах, політиці призвела до його руйнування.

З проголошенням переходу до ринкової економіки в Україні відбувається застосування нових більш досконалих форм фінансових відносин, які відповідають суспільному розвитку.

Тема 3. Фінансове право і фінансова політика

3.1 Поняття та система фінансового права

3.2 Фінансова політика, її сутність, види і значення

3.3 Фінансовий механізм та його роль у реалізації фінансової політики

3.1 Поняття та система фінансового права

Забезпечення цілеспрямованого функціонування фінансового механізму і відповідно реалізації фінансової політики здійснюється за допомогою норм фінансового права.

Фінансова діяльність держави як діяльність уповноважених органів щодо утворення, розподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів потребує врегулювання прав, обов'язків та відповідальності суб'єктів, які беруть участь у такій діяльності. У цьому і полягає основне призначення фінансового права: за допомогою його норм формується правове поле для здійснення фінансової діяльності та реалізації фінансової політики.

Фінансове право — самостійна галузь публічного права, яка містить сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, котрі виникають у процесі створення, розподілу і використання фондів грошових коштів держави та органів місцевого самоврядування, необхідних для реалізації їхніх завдань та функцій.

Норми фінансового права регулюють відносини, що виникають під час: становлення і функціонування бюджетної, податкової і грошово-кредитної систем; складання, розгляду, затвердження та виконання бюджетів; розподілу доходів і видатків між ланками бюджетної системи; збирання податків та обов'язкових платежів з підприємств і організацій різних форм власності, а також населення; державного фінансування та кредитування; державного обов'язкового майнового й особистого страхування, державних позик та організації ощадної справи; регулювання грошово-кредитної та валютної систем. Врегульовуючи ці відносини, норми фінансового права закріплюють права та обов'язки державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та громадян.

Для фінансового права властивою є різноманітність та складність об'єкта правового регулювання, що зумовлено багатовекторністю і динамічністю самої фінансової системи, її зв'язками з усіма структурами суспільного виробництва.

Предметом фінансового права є сукупність суспільних відносин, що виникають, змінюються та припиняються у сфері фінансової діяльності держави та її місцевих утворень. У цих відносинах завжди виявляється владно-організуюча роль держави у розподілі валового внутрішнього продукту і національного доходу, тому вони мають владно-майновий (владно-грошовий) характер.

Важливими ознаками предмета фінансового права є такі:

— організаційний характер, тобто ці відносини існують у сфері публічної фінансової діяльності з метою утворення необхідних суспільству грошових фондів;

— владний характер, тобто у цих відносинах беруть участь уповноважені державою органи, наділені відповідними владними повноваженнями (фінансовою компетенцією) стосовно інших суб'єктів відносин;

— грошовий характер, тобто об'єктом відносин є гроші або грошові зобов'язання, пов'язані з утворенням і використанням фондів грошових коштів.

Метод фінансово-правового регулювання — сукупність засобів впливу з боку держави на учасників фінансово-правових відносин. Основним методом фінансового права є метод владних приписів, який за своєю структурою є органічно цілісною системою безперервного впливу на учасників фінансово-правових відносин з метою реалізації ними своїх функцій.

Метод владних приписів характерний для публічних галузей права — конституційного, адміністративного, кримінального. Однак у кожній галузі він застосовується залежно від предмета правового регулювання. Оскільки фінансове право пов'язане з фінансовою діяльністю держави, метод владних приписів становить органічну систему, що уособлює цілісність юридичних фактів, з якими пов'язані виникнення, зміна та припинення фінансових правовідносин, юридичний статус їхніх суб'єктів, розподіл прав та обов'язків між ними, встановлення санкцій за порушення приписів фінансових правових норм та порядок їх застосування.

Беручи до уваги специфічний зміст фінансової діяльності, метод владних приписів виявляється у змісті конкретних фінансових правовідносин та у складі їх учасників. Владні приписи стосуються забезпечення фінансової діяльності держави: визначення розміру та порядку справляння податків, інших обов'язкових платежів до бюджетів різних рівнів; визначення повноважень розпорядників бюджетних коштів; встановлення порядку розподілу компетенції між учасниками бюджетних відносин; здійснення бюджетних трансфертів; порядку використання фінансових ресурсів, у тому числі шляхом кошторисно-бюджетного фінансування; правового забезпечення державного боргу; здійснення грошово-кредитної діяльності тощо.

Крім методу владних приписів, для фінансового права характерні метод субординації, метод погодження, метод рекомендації, які все більшого поширення набувають у сучасних умовах, що зумовлено ускладненням суспільних взаємозв'язків, зростанням рівня самостійності суб'єктів фінансових відносин. Але найчастіше ці методи застосовуються не самостійно, а в поєднанні з основним методом фінансово-правового регулювання — методом владних приписів — і доповнюють його.

Суб'єктами фінансового права виступають юридичні або фізичні особи, поведінка яких регулюється нормами фінансового права за наявності у них ознак правоздатності та дієздатності. Суб'єктами фінансового права є держава, адміністративно-територіальні утворення, юридичні особи (підприємства, установи, організації усіх форм власності, громадські організації), тобто колективні суб'єкти, та громадяни (індивідуальні суб'єкти). Держава як суб'єкт фінансового права виступає в особі уповноваженого органу державної влади або місцевого самоврядування. Це можуть бути органи загальної компетенції (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України) або органи спеціальної компетенції у сфері фінансової діяльності (Державне казначейство, Державна податкова служба, Національний банк тощо).

Фінансове право, як зазначалося вище, складається з великої кількості фінансово-правових норм, сукупність яких виражається складною цілісною системою. Під системою фінансового права мається на увазі об'єктивно зумовлена внутрішня його побудова, об'єднання і розміщення фінансово-правових норм у певному взаємозв'язку і послідовності. Є також визначення системи фінансового права як сукупності, взаємозв'язку і взаємодії всіх фінансово-правових інститутів.

Аналогічно до інших галузей права, фінансове право поділяється на два великих блоки фінансово-правових норм — Загальну та Особливу частини. Така побудова системи фінансового права дає можливість здійснювати дослідження загальних і спеціальних питань теорії цієї галузі права, полегшує користування відповідним законодавством, сприяє вирішенню актуальних завдань систематизації фінансового законодавства.

До Загальної частини фінансового права входять фінансово-правові норми, що закріплюють:

- загальні принципи, правові форми та методи фінансової діяльності держави і місцевих утворень (адміністративно-територіальних одиниць);
- систему державних органів, що здійснюють фінансову діяльність; їх ієрархію, компетенцію, правовий статус, завдання і функції, форми і методи роботи;
- основні риси фінансово-правового становища інших суб'єктів, з якими ці органи вступають у фінансово-правові відносини;
- зміст, форми і методи фінансового контролю.

Норми Загальної частини фінансового права конкретизуються у фінансово-правових нормах Особливої частини, яка складається з розділів (підгалузей) і фінансово-правових інститутів. Розділи об'єднують фінансово-правові норми, які регулюють суспільні відносини у сфері державного і місцевих бюджетів, позабюджетних цільових фондів, фінансів державних підприємств, загальнодержавних і місцевих податків та інших обов'язкових платежів, державних видатків, державного та місцевого кредиту; обов'язкового державного страхування, грошового обігу; валютного регулювання та контролю.

Джерелами фінансового права є правові акти державних органів законодавчої, виконавчої влади та місцевого самоврядування, в яких містяться норми фінансового права. Головне джерело фінансового права — Конституція України, в якій закріплено основи правової організації фінансової діяльності держави, її суб'єктний склад у цілому і за окремими напрямками зокрема. Найбільшу увагу конституційне законодавство приділило бюджетній діяльності, що пояснюється вагомим значенням бюджету як центральної ланки фінансової системи.

На сьогодні є підстави говорити про наявність в Україні сформованого фінансового права. Підтвердженням цієї тези слугує нормотворча діяльність Верховної Ради України, зокрема прийняття Господарського та Бюджетного кодексів, законів у сфері грошово-кредитної системи, закріплення на рівні

законів компетенції спеціальних фінансових органів, розгляд проекту Податкового кодексу тощо. Таким чином, фінансове право не лише відображає суспільні відносини, а й регулює та активно впливає на них.

Зовнішньою формою фінансового права, що відображає його внутрішню структуру, є фінансове законодавство, тобто система усіх упорядкованих відповідним чином нормативно-правових актів, що регулюють фінансові відносини в державі.

Фінансове законодавство охоплює усі сфери і ланки фінансової системи й усі форми і методи фінансової діяльності, які підлягають правовій регламентації. Загалом його можна поділити на дві частини: законодавчі акти, що безпосередньо регулюють фінансові відносини, та закони з інших сфер діяльності, в яких виділено фінансові засади їх функціонування.

Фінансові закони можуть мати характер прямої дії або доповнюватися інструкціями. У першому випадку їхні положення є безпосередньою основою для здійснення фінансових операцій. Такий підхід потребує досить глибокої деталізації законів з урахуванням усіх особливостей фінансової діяльності різних суб'єктів. У другому випадку закон визначає тільки загальний порядок фінансових відносин, а його деталізація здійснюється у відповідних інструкціях, які є лише доповненням до закону і не суперечать йому.

В Україні пряму дію має переважна більшість фінансових законів. Водночас абсолютно всі деталі фінансової діяльності передбачити неможливо та й не завжди доцільно, тому закони досить часто доповнюються різного роду інструкціями та положеннями. Наприклад, закон про банки і банківську діяльність відображає лише загальні засади функціонування банківських установ. Конкретні види банківських операцій можуть регламентуватися відповідними інструкціями з кредитування, безготівкових розрахунків, касових операцій тощо. При використанні законів непрямої дії важливо, щоб інструкції не тільки не суперечили законам, а й не коригували їхню дію, адже це може призвести до викривлення фінансової політики.

Дієвість фінансового законодавства, його відповідність конкретним умовам і завданням значною мірою залежить від узгодженості дій законодавчої та виконавчої гілок влади. Саме на основі детального узгодження ними законопроектів можливе формування дієздатної системи фінансового права.

Таким чином, виступаючи інструментом законодавчого оформлення та практичної реалізації фінансової політики, фінансове право здійснює активний, але опосередкований (через фінансову політику та фінансовий механізм) вплив на соціально-економічний розвиток держави та суспільства в цілому.

3.2 Фінансова політика, її сутність, види і значення

У кожній державі реалізується певна економічна політика, яка впливає на всі стадії суспільного відтворення. Важливою складовою економічної політики держави є фінансова політика — сукупність розподільних і перерозподільних заходів, які держава здійснює через фінансову систему, щодо організації та

використання фінансових відносин з метою забезпечення зростання валового внутрішнього продукту країни і підвищення добробуту всіх членів суспільства.

Залежно від рівня економічної системи виділяють:

- фінансову політику держави (макрорівень);
- фінансову політику суб'єктів господарювання — підприємств, установ, організацій та домогосподарств (мікрорівень);
- фінансову політику міжнародних організацій і фінансових інституцій (рівень світового господарства).

Отже, фінансову політику можна розглядати як цілеспрямовану діяльність держави та інших суб'єктів господарювання у сфері формування, розподілу і використання фінансових ресурсів задля досягнення поставленої мети.

Головна мета фінансової політики полягає у підвищенні рівня суспільного добробуту шляхом оптимального розподілу ВВП між галузями національної економіки, соціальними групами населення та окремими територіями.

Фінансова політика і фінансове право.

Сутність фінансової політики виявляється у поєднанні конкретних цілей та відповідних засобів, за допомогою яких вирішуються поставлені завдання. Цілі фінансової політики зумовлені потребами економічного розвитку і досягненням високого рівня індивідуального й суспільного добробуту. Основний вектор фінансової політики — забезпечення економічного зростання в країні через механізми фінансового впливу на попит і пропозицію, споживання, заощадження та інвестиції. Фінансова політика неодмінно має конкретне спрямування, а її реалізація завжди пов'язана зі знаходженням компромісу між певними потребами і реальними можливостями.

Основні засади та напрями фінансової політики на практиці відображаються у:

- фінансовому законодавстві;
- системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів;
- перерозподілі фінансових ресурсів між окремими верствами населення, галузями, регіонами;
- структурі доходів і видатків бюджетів.

Залежно від характеру заходів і часу, на який вони розраховані, виділяють фінансову стратегію і фінансову тактику.

Фінансова стратегія — основні напрями використання фінансів на тривалу перспективу. Прикладами стратегічних завдань є: оптимізація пропорцій між індивідуальним та суспільним споживанням, розвиток і формування ефективного фінансового ринку, створення сприятливого інвестиційного клімату, формування і нарощування національного капіталу тощо.

Фінансова тактика спрямована на вирішення завдань окремого етапу розвитку країни. Яскравими прикладами фінансової тактики можуть слугувати: удосконалення системи оплати праці (у тому числі збільшення її частки у ВВП), територіальний перерозподіл фінансових ресурсів через бюджетну

систему, вдосконалення системи пенсійного забезпечення, надання пільг окремим платникам тощо.

Найважливішими умовами результативності фінансової політики є врахування дії об'єктивних економічних законів розвитку суспільства, специфіки сучасних умов, змін у зовнішній та внутрішній політиках, використання досвіду попередніх етапів суспільного будівництва та комплексність розроблення заходів щодо вдосконалення фінансових відносин. За дотримання зазначених вище умов фінансова політика сприятиме вдосконаленню продуктивних сил, забезпеченню сталого соціально-економічного розвитку країни, вирішенню національних і міжнародних проблем.

Головне завдання фінансової політики держави — забезпечення реалізації тієї чи іншої державної програми необхідними фінансовими ресурсами. Відповідно державна фінансова політика сприяє вирішенню таких стратегічних завдань:

- формування максимально можливого обсягу фінансових ресурсів, що надходять у розпорядження держави;
- забезпечення раціонального розподілу фінансових ресурсів між галузями і сферами економіки та регіонами;
- концентрація фінансових ресурсів на найважливіших напрямках економічного і соціального розвитку;
- створення ефективної системи управління фінансами держави та інших суб'єктів економічних відносин.

Основні складові фінансової політики держави такі.

1. Бюджетна політика — діяльність державних органів влади і управління стосовно формування, виконання та регулювання державного бюджету країни з метою забезпечення соціально-економічного розвитку та стратегічних пріоритетів держави. Бюджетна політика виражається у формах і методах мобілізації бюджетних ресурсів та використанні їх на різні потреби держави (включно з податками і податковими пільгами, санкціями, бюджетними стимулами у вигляді дотацій та субвенцій), визначенні джерел фінансування бюджетного дефіциту, принципів взаємовідносин між окремими ланками бюджетної системи тощо.

2. Податкова політика характеризує діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави. Формуючи свою податкову політику, держава шляхом збільшення або скорочення частки податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення сприяє зростанню або спаду господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики.

3. Грошово-кредитна політика — комплекс дій і заходів держави у сфері грошового та кредитного ринків, наприклад регулювання інфляції і курсу національної грошової одиниці, забезпечення своєчасних розрахунків шляхом регламентації функціонування банківської системи та стабільності грошового обігу через управління емісією, подальше розширення безготівкових форм розрахунків банківських установ із фізичними особами у різних сферах їх обслуговування тощо. Основні складові грошово-кредитної політики: емісійна, цінова, валютна та безпосередньо кредитна політики. Грошово-кредитна політика забезпечує економіку повноцінною та стабільною національною валютою, регулює грошовий обіг відповідно до потреб економіки з метою стимулювання економічного зростання за низького рівня інфляції і безробіття та сприяє залученню кредитних інституцій до фінансування інвестиційних проектів.

4. Завдяки митній політиці держава захищає свої інтереси у сфері розширення чи скорочення експорту або імпорту, застосовуючи систему митних платежів або певний митний режим. Митна політика може реалізовуватися у формі протекціонізму (політики, спрямованої на захист та стимулювання розвитку вітчизняної економіки) і вільної торгівлі (політики, спрямованої на скасування обмежень у сфері зовнішньоекономічної діяльності та сприяння безперешкодній міграції капіталів і робочої сили) з використанням тарифних та нетарифних інструментів регулювання.

5. Боргова політика передбачає систему дій та заходів щодо уникнення або врегулювання боргових проблем держави, забезпечення чи відновлення її платоспроможності та отримання максимального ефекту від фінансування за рахунок запозичених коштів. Боргова політика визначає межі та умови державного запозичення, співвідношення між його формами, кредиторами, а також порядок і механізм погашення боргу.

6. Головне завдання інвестиційної політики полягає у створенні привабливого інвестиційного середовища для поглиблення інвестиційної діяльності та нарощування обсягів інвестицій у національну економіку. У випадку активної інвестиційної політики держава широко застосовує усі можливі прямі методи регулювання, і доволі часто сама стає безпосереднім інвестором. За реалізації пасивної інвестиційної політики максимальна свобода і самостійність суб'єктів господарювання під час формування власної інвестиційної політики лімітується державою через податкову, амортизаційну, грошово-кредитну політики, систему пільг та санкцій, які мають бути адекватними інвестиційній політиці.

Крім перерахованих вище самостійних складових, фінансова політика включає певні напрями державної діяльності у галузі страхування, соціальній сфері, сфері фінансового ринку та ін.

Фінансова політика у сфері фінансового ринку відображається у прийнятті законодавчих та нормативно-правових актів щодо фінансових питань діяльності учасників ринку, регулюванні випуску та обігу фінансових активів, створенні системи захисту прав інвесторів і здійсненні фінансового контролю

за дотриманням цих прав емітентами фінансових активів і особами, які здійснюють професійну діяльність на фінансовому ринку.

Фінансова політика держави в галузі страхування полягає у законодавчому та нормативно-правовому регулюванні страхової діяльності, залученні страхового ринку до вирішення важливих фінансових питань соціального страхування, створенні цільових резервів для компенсації неспроможності окремих страхових компаній виконати зобов'язання за договорами страхування життя, здійсненні державного нагляду за фінансовою діяльністю страховиків.

Фінансова політика у соціальній сфері визначається державним нормативно-правовим регулюванням соціального страхування, встановленням та затвердженням розмірів страхових внесків, видів та розмірів соціальних виплат, обов'язкових вимог щодо створення страхових резервів, здійсненням фінансового контролю за дотриманням законодавства та нагляду за діяльністю державних цільових фондів.

Крім держави, будь-який інший суб'єкт господарювання (підприємство, установа, організація) також розробляє і здійснює свою фінансову політику, дотримуючись вимог чинного законодавства.

Фінансова політика суб'єктів господарювання — система заходів, форм і методів, які використовуються для фінансового забезпечення їхньої діяльності та досягнення поставлених завдань.

Основні завдання фінансової політики суб'єктів господарювання такі:

- забезпечення фінансової стійкості;
- оптимізація грошового обігу і підтримка постійної платоспроможності;
- максимізація чистого прибутку;
- мінімізація фінансових ризиків;
- зростання ринкової вартості суб'єкта господарювання та максимізації добробуту власників його капіталу.

Складові фінансової політики суб'єкта господарювання:

- політика формування капіталу;
- емісійна політика;
- кредитна політика;
- інвестиційна політика;
- політика формування активів;
- політика у сфері управління ризиками;
- дивідендна політика.

Політика формування капіталу полягає в забезпеченні найбільш ефективних форм залучення капіталу з різних джерел та досягнення необхідного рівня самофінансування господарської діяльності суб'єкта згідно із потребами його розвитку. У розрізі цього виду фінансової політики можна виділити кредитну, емісійну та дивідендну політики.

Кредитна політика вирішує питання фінансового забезпечення діяльності підприємства в контексті визначення потреби у позиковому капіталі,

необхідності залучення довгострокових кредитів з позиції зміцнення фінансової стійкості.

Емісійна політика забезпечує залучення необхідного обсягу власних фінансових ресурсів за рахунок випуску і розміщення на фондовому ринку власних акцій підприємства.

Дивідендна політика — сукупність принципів і методів визначення частки чистого прибутку для виплати дивідендів власникам капіталу відповідно до основних завдань діяльності суб'єкта господарювання на певний період.

Інвестиційна політика підприємства полягає у виборі і реалізації найбільш ефективних форм вкладення капіталу, спрямованих на розширення фінансового потенціалу суб'єкта господарювання.

Політика управління активами пов'язана із визначенням і задоволенням потреб в окремих їх видах для здійснення операційного процесу та оптимізації їх складу для забезпечення умов ефективного господарювання.

Політика у сфері управління ризиками представляє собою розроблення системи заходів з виявлення, оцінки, профілактики та страхування ризиків, вибору найбільш конструктивних і оптимальних способів нейтралізації їх негативних наслідків у випадку виникнення ризикової події у кожному конкретному випадку.

Фінансова політика домогосподарств — діяльність громадянина чи його сім'ї, яка ґрунтується на створенні і використанні фондів фінансових ресурсів з метою задоволення особистих потреб. Фінансова політика таких суб'єктів полягає у формуванні доходів від заробітної плати, продажу та здавання в оренду майна, у вигляді безоплатних послуг від держави та здійсненні витрат на придбання продуктів харчування, оплату послуг, купівлю цінних паперів тощо.

Міжнародні організації та фінансові інститути також розробляють і реалізують свою фінансову політику у сфері міжнародного співробітництва. Фінансова політика у сфері міжнародних фінансів пов'язана із налагодженням фінансових відносин держави з міжнародними організаціями та фінансовими інституціями шляхом участі держави як у формуванні доходів (фінансових ресурсів) міжнародних організацій, так і в отриманні державою коштів від цих суб'єктів на фінансування проектів і програм у формі кредитів.

3.3 Фінансовий механізм та його роль у реалізації фінансової політики

Свою фінансову політику держава реалізує за допомогою фінансового механізму, склад і структура якого визначаються рівнем розвитку економіки, відносинами власності, історичними та національними особливостями окремої країни.

Фінансовий механізм у широкому розумінні — комплекс фінансових методів і важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

За допомогою конкретних фінансових форм і методів здійснюються розподільні та перерозподільні відносини, утворюються доходи суб'єктів економічної діяльності і відповідні фонди грошових коштів. При цьому функціонування фінансового механізму ґрунтується на організаційно-правових положеннях та фінансовій інформації, які забезпечують практичне використання фінансів для досягнення визначених цілей і завдань.

Фінансовий механізм у вузькому розумінні — сукупність конкретних фінансових методів та важелів впливу на формування і використання фінансових ресурсів з метою забезпечення функціонування й розвитку державних структур, суб'єктів господарювання і населення.

До складу фінансового механізму входять такі основні елементи:

- фінансові методи;
- фінансові важелі;
- фінансові інструменти;
- нормативно-правове, інформаційне та організаційне забезпечення.

Фінансові методи є способом впливу фінансових відносин на господарський процес. У господарській практиці широко застосовують такі фінансові методи: фінансове планування, оперативне управління, фінансовий контроль, фінансове забезпечення і фінансове регулювання.

Процес розподілу і перерозподілу виробленого у суспільстві валового внутрішнього продукту, утворення і використання грошових фондів починається, в першу чергу, із застосування такого фінансового методу, як фінансове планування.

Фінансове планування — діяльність зі складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць та країни в цілому, спрямована на досягнення поставлених цілей і вирішення певних завдань. У процесі фінансового планування кожен суб'єкт господарювання оцінює свій фінансовий стан, виявляє резерви збільшення фінансових ресурсів та напрями їх ефективного використання. За допомогою фінансового планування здійснюється економічне обґрунтування фінансових рішень та вибір їх альтернативних варіантів.

Основні завдання фінансового планування визначаються фінансовою політикою. Серед них можна виокремити такі:

- втілення розроблених стратегічних завдань у конкретні фінансові показники;
- забезпечення відтворювального процесу необхідними джерелами фінансування;
- виявлення внутрішніх резервів збільшення доходів і їх мобілізація;
- обґрунтування найбільш вигідних напрямів інвестиційної політики;
- контроль за оптимальним формуванням та ефективним використанням фінансових ресурсів тощо.

Об'єктом фінансового планування є фінансова діяльність держави, суб'єктів господарювання та інших учасників суспільного життя.

Суб'єктами фінансового планування є окремі підприємства, установи, організації, відомства, фінансові органи, органи державного управління на місцевому рівні та ін.

Фінансове планування ґрунтується на таких принципах:

- наукової обґрунтованості, згідно з яким розрахунок планових показників має базуватися на основі певних методик з урахуванням передового досвіду, використанням засобів обчислювальної техніки, економіко-математичних методів, які передбачають багатоваріантність розрахунків і вибір найоптимальнішого з них;

- комплексності, який полягає у єдності фінансової політики, єдиній методології фінансових розрахунків;

- безперервності, який передбачає взаємозв'язок перспективних, поточних та оперативних фінансових планів;

- стабільності, що означає незмінність показників фінансових планів;

- оптимальності, який потребує найбільш раціонального використання усіх фінансових ресурсів.

Результатом фінансового планування є розрахунок фінансових показників, які відображають формування, розподіл і використання фінансових ресурсів та втілюються у спеціальному документі — фінансовому плані. Особливість фінансового плану — він складається лише у грошовій формі.

Фінансове планування включає:

- фінансове прогнозування (перспективне планування) — дослідження та розроблення на довгострокову перспективу ймовірних шляхів розвитку фінансів суб'єктів господарювання і держави, які забезпечують їхнє стабільне фінансове положення у майбутньому (перспективні фінансові плани складають на період, більший одного року);

- поточне фінансове планування — процес визначення майбутніх доходів та напрямів використання фінансових ресурсів суб'єктів економічної діяльності, що має на меті реалізацію їх фінансової стратегії у більш короткостроковому періоді (поточні фінансові плани складають на один рік);

- оперативне фінансове планування — процес синхронізації у часі грошових надходжень і витрат з метою реалізації поточних фінансових планів і конкретизації їх показників (оперативні фінансові плани складають на строк до одного року: квартал, місяць).

При визначенні фінансових показників використовують такі методи планування.

1. Метод коефіцієнтів передбачає поширення встановлених раніше тенденцій на майбутній період або перенесення вибіркового даних на іншу частину сукупності досліджуваних об'єктів. Цей метод надзвичайно простий у застосуванні, але має і суттєвий недолік: разом з коефіцієнтом на наступний період механічно переносяться всі негативні явища, які мали місце у попередньому періоді. Внутрішні резерви, як правило, не вишукуються. Метод коефіцієнтів використовують при індексації основних засобів, дооцінці

товарно-матеріальних цінностей у зв'язку з інфляцією, плануванні прибутку, величині власних оборотних активів тощо.

2. Нормативний метод передбачає розрахунок фінансових показників на основі встановлених норм і нормативів (нормативи утворення фондів грошових коштів, норми амортизаційних відрахувань, нормативи розподілу прибутку, норми витрат у бюджетних установах тощо). Цей метод є більш ефективним за умови, що норми і нормативи відповідають таким вимогам: є науково обґрунтованими, прогресивними (тобто орієнтованими на кращий досвід) і стабільними.

3. Балансовий метод передбачає відповідність видатків джерелам їхнього покриття та узгодженість усіх розділів фінансового плану, в результаті чого досягається збалансованість плану.

4. Метод математичного моделювання дає змогу з певною ймовірністю визначити динаміку показників залежно від зміни факторів, які впливають на розвиток фінансових процесів у майбутньому.

5. Розрахунково-аналітичний метод передбачає розрахунок планових показників шляхом корегування фінансових показників базового періоду на ймовірні зміни в плановому періоді та визначення впливу різних факторів на ці показники.

Фінансові плани складають, як правило, усі суб'єкти господарювання. При цьому форма фінансового плану, склад його показників відображають специфіку відповідної ланки фінансової системи, до якої належить суб'єкт господарювання.

При виконанні фінансових планів виникає потреба в оперативному управлінні як діяльності, пов'язаній із необхідністю втручання в розподільчі процеси з метою ліквідації диспропорцій, подолання недоліків, своєчасного перерозподілу коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів.

Об'єктами фінансового управління є фінансові відносини, централізовані і децентралізовані фінансові ресурси усіх ланок фінансової системи; найважливіші об'єкти управління — фінанси підприємств, організацій і установ, фінанси домогосподарств, загальнодержавні фінанси.

Суб'єктами фінансового управління є держава в особі законодавчих і виконавчих органів (у тому числі фінансових), а також фінансові служби підприємств, організацій і установ.

Сукупність усіх організаційних структур, які здійснюють управління фінансами, утворює фінансовий апарат. Тобто управління фінансами — система методів і форм організації фінансових відносин, які застосовує фінансовий апарат для ефективного формування, розподілу і використання фінансових ресурсів суб'єктів економічної діяльності з метою досягнення поставлених цілей та запланованих результатів.

Стратегічне управління в Україні (управління фінансами на тривалу перспективу) здійснюють найвищі органи державної влади і управління: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, апарат Президента.

Оперативне управління фінансами здійснює безпосередньо фінансовий апарат, який включає фінансові органи управління (Рахункову палату Верховної Ради України, Міністерство фінансів, Державне казначейство, Державну контрольно-ревізійну службу, Державну податкову службу, Пенсійний фонд, Фонди соціального страхування тощо) і фінансові інститути (Національний банк України, банки і небанківські кредитні установи, страхові компанії, фондові біржі, інститути спільного інвестування тощо).

Під час складання й виконання фінансових планів, а також по закінченні певних періодів проводиться фінансовий контроль, спрямований на перевірку правильності вартісного розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту та цільового витрачання коштів із відповідних фондів, порівняння фінансових результатів від використання фінансових ресурсів з плановими та виявлення резервів їх збільшення. Іншими словами, фінансовий контроль — цілеспрямована діяльність уповноважених органів щодо забезпечення законності і доцільності виконання фінансових операцій та реалізації на цій основі завдань фінансової політики.

Основна мета фінансового контролю:

- дотримання чинного фінансово-господарського законодавства у процесі здійснення фінансової діяльності та окремих фінансових операцій;
- реалізація стратегії фінансування" тобто передбачення змін умов фінансової діяльності і своєчасне пристосування до них.

Фінансовий контроль може проводитися як на рівні держави (макрорівень), так і на рівні суб'єктів господарювання (мікрорівень).

На макрорівні об'єктом фінансового контролю є фінансово-господарські операції, пов'язані з формуванням і використанням державних фінансових ресурсів на соціально-економічний розвиток, суб'єктами — державні органи влади і управління в особі постійних комісій Верховної Ради України, Національного банку України, органи податкової та контрольно-ревізійної служб, аудиторські фірми тощо.

Фінансовий контроль держави спрямований на раціональне використання бюджетних коштів, дотримання фінансової дисципліни в державних господарських структурах, повне та своєчасне виконання фінансових зобов'язань юридичними і фізичними особами перед бюджетом.

На мікрорівні об'єктом фінансового контролю є фінансово-господарська діяльність підприємств, організацій і установ. Суб'єктами — фінансові менеджери, керівники підприємств, засновники, незалежні аудиторські організації тощо.

Основні принципи фінансового контролю такі:

- незалежність (не враховуються матеріальна чи моральна зацікавленість перевіряючого);
- гласність (результати перевірок публікуються для широкого загалу);
- превентивність (попереджувальний характер фінансового контролю);
- дієвість (за результатами контрольної перевірки завжди вживаються певні заходи);

- регулярність (контроль проводиться з певною періодичністю);
- об'єктивність (контроль проводиться згідно з вимогами чинного законодавства);

- всеохопний характер (якщо можливо, фінансовий контроль має охоплювати всі сторони фінансово-господарської діяльності).

Фінансове забезпечення і фінансове регулювання є узагальнюючими методами фінансового механізму, оскільки включають окремі часткові методи фінансового впливу на соціально-економічний розвиток суспільства. Ці два методи тісно взаємопов'язані між собою і взаємодоповнюють один одного. Зокрема, встановлення системи фінансового забезпечення потребує відповідного фінансового регулювання.

Фінансове забезпечення — формування цільових грошових фондів суб'єктів господарювання у достатньому розмірі та їх ефективне використання.

Основні елементи фінансового забезпечення суб'єктів господарської діяльності:

- самофінансування (відшкодування витрат на основну діяльність та її розвиток за рахунок власних джерел);

- кредитування (надання коштів на принципах поворотності, платності, строковості і забезпеченості);

- бюджетне фінансування (надання коштів з бюджету на безповоротних засадах);

- оренда (передавання майна у користування на певний строк і за певну плату);

- інвестування (вкладання коштів у певні об'єкти з метою отримання прибутку або соціального ефекту).

Фінансове регулювання — метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів. Фінансове регулювання здійснюється через систему норм і нормативів, лімітів та фінансових резервів..

Основні елементи фінансового регулювання:

- оподаткування (вилучення частини доходів підприємств і населення до бюджету та державних цільових фондів);

- бюджетні трансферти (виділення коштів з бюджету на безоплатних і безповоротних засадах: дотації, субвенції, субсидії).

Фінансові важелі та інструменти — прийоми дії фінансових методів, конкретні форми розподілу і перерозподілу ВВП. До фінансових важелів належать: доходи, нагромадження, податки та обов'язкові платежі, неподаткові надходження, міжбюджетні трансферти, витрати, видатки, фінансові резерви, фінансові стимули, фінансові санкції. Фінансовими інструментами є: ставки податків і обов'язкових платежів, податкові пільги, норми амортизації, норми видатків у бюджетних установах, фінансові нормативи, відсотки за користування кредитом, ставки орендної плати, штрафи, пеня, ліміти, ставки заробітної плати, пенсій, стипендій тощо.

Для зацікавлення суб'єктів господарювання в досягненні кращих результатів використовують фінансові стимули:

- заохочувальні фонди підприємств, які утворюються з прибутку і є головним джерелом коштів для матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб та виробничого розвитку;

- бюджетне фінансування ефективних напрямів розвитку економіки (у тому числі дотації підприємствам, діяльність яких має важливе значення для держави; використання державного замовлення; бюджетні кредити; фінансування за рахунок державних коштів державних програм, підготовки і підвищення кваліфікації кадрів, науково-дослідних робіт, природоохоронних заходів тощо);

- спеціальні фінансові пільги (повне або часткове звільнення від сплати податків, застосування диференційованих ставок оподаткування, виключення певних сум з оподатковуваних доходів, надання права на проведення прискореної амортизації).

Серед фінансових важелів вагоме місце займають також фінансові санкції як особливі форми організації фінансових відносин, що мають посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання за виконання взятих зобов'язань. До фінансових санкцій належать: санкції за порушення податкового законодавства, санкції за нецільове використання бюджетних коштів, зменшення або призупинення бюджетного фінансування, скасування наданих раніше пільг тощо. В умовах ринку роль фінансових санкцій значно зростає. Найбільш поширеними є штраф і пеня. Штраф — це міра матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або діючих правил. Накладається, як правило, у твердій грошовій сумі. Пеня застосовується за несвоєчасного виконання грошових зобов'язань і нараховується за кожен день прострочення. Розмір пені встановлюється у відсотках від суми простроченого платежу.

Для нормального функціонування фінансового механізму необхідним є його відповідне нормативно-правове забезпечення, представлене передусім Конституцією України, численними законами, а також підзаконними нормативно-правовими актами. Закони приймаються Верховною Радою України, є обов'язковими до виконання і мають вищу юридичну силу стосовно інших нормативних актів. Велике значення в регламентації фінансових відносин в Україні відіграють такі закони: "Про власність", "Про систему оподаткування", "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про цінні папери і фондову біржу", Господарський кодекс України, Бюджетний кодекс України тощо.

Підзаконні нормативно-правові акти приймаються компетентними державними органами на підставі чинних законів. До таких документів належать: укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів, інструкції, накази міністерств, міжнародні договори, укладені і ратифіковані Верховною Радою України тощо.

Ефективність функціонування фінансового механізму залежить також від якості його інформаційного забезпечення. Вичерпна, достовірна, своєчасна і зрозуміла інформація є запорукою прийняття оптимальних фінансових рішень, спрямованих на забезпечення економічного розвитку і соціальних потреб громадян. Інформаційне забезпечення складається з різних видів економічної, фінансової та іншої інформації.

До джерел фінансової інформації належать показники, що характеризують макроекономічний розвиток країни, окремих галузей, кон'юнктуру фондового і грошового ринків, повідомлення про фінансову діяльність контрагентів і конкурентів, фінансова звітність суб'єктів господарювання тощо.

Організаційне забезпечення реалізації фінансової політики через фінансовий механізм полягає у створенні відповідної системи фінансових органів та інституцій, визначенні їх функцій і повноважень з метою забезпечення повноти здійснення фінансової політики та досягнення координації дій усіх суб'єктів. Кожен з фінансових органів та інституцій має власну сферу діяльності і несе відповідальність за реалізацію фінансової політики в певному напрямі.

У сучасних умовах реформування економіки України відбувається вдосконалення фінансового механізму. Найважливішими проблемами, які вирішуються при цьому, є такі:

- забезпечення раціональних пропорцій розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту;
- забезпечення необхідних темпів економічного зростання;
- науково обґрунтоване фінансове планування і прогнозування обсягів централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, їх розподілу і використання;
- підвищення результативності фінансового контролю;
- вдосконалення механізму дії фінансових важелів, стимулів і санкцій;
- адекватне нормативно-правове, інформаційне і організаційне забезпечення функціонування усього фінансового механізму.

Стан фінансового механізму та ступінь його довершеності залежать від удосконалення господарського механізму в цілому та окремих його елементів зокрема (механізму ціноутворення, механізму економічного стимулювання, кредитного механізму тощо).

Тема 4. Податки. Податкова система

4.1 Сутність, необхідність та види податків

4.2 Податкова політика і податкова система України

4.3 Організація податкової роботи та діяльність державної податкової служби

4.1 Сутність, необхідність та види податків

Податки — дуже складна фінансова категорія, яка здійснює вплив на всі економічні явища та процеси. Це обов'язковий елемент економічної системи будь-якої держави незалежно від моделі економічного розвитку та політичних сил при владі. Відсутність податків паралізує фінансову систему держави в цілому, робить її недієздатною і, в кінцевому підсумку, позбавленою будь-якого сенсу.

Головними передумовами виникнення податків вважається перехід від натурального господарства до грошового та виникнення держави.

На найдавніших етапах державної організації початковою формою оподаткування можна вважати жертвоприношення, яке не було ґрунтоване лише на добровільних засадах. Жертвоприношення було неписаним законом і, таким чином, ставало примусовою виплатою чи збором.

Найдавнішим джерелом державних доходів були домени, або державне майно, землі, ліси, які спочатку належали до власності монарха, доходи якого слугували одночасно й доходами держави. Це були приватноправові, а не публічно-правові доходи. Іншим джерелом державних доходів виступали регалії — дохідні прерогативи казни, певні галузі виробництва, види діяльності, що приймалися у виключне користування казни і виключалися з суспільного обороту, зі сфери діяльності населення. Основні види регалій:

- "безхазяйна регалія" — все, що не мало хазяїна, оголошувалось таким, що належить казні. Це природні явища, як, наприклад, вітер, вода, надра, що тягло за собою встановлення державної монополії на вітряні млини;

- митна регалія, яка реалізовувалася шляхом встановлення зборів за право проїзду територією і стала прообразом митних платежів;

- судова регалія — здійснення правосуддя тільки державою (судові штрафи, мито, доходи від конфіскацій);

- монетарна регалія — право карбувати монету. Регалії були перехідним етапом до податків.

З розвитком держави виникла "світська" десятина, яка утримувалась на користь впливових князів разом із десятиною церковною. Така практика існувала в різних країнах протягом багатьох століть: від Стародавнього Єгипту до середньовічної Європи. Так, у Стародавній Греції в VI—VII ст. до н. е. представники знаті ввели податки на доходи у розмірі однієї десятої чи однієї двадцятої частини доходів. Це давало можливість концентрувати і витратити кошти на утримання найманих армій, побудову, храмів, водопроводів, доріг, укріплень навколо міст-держав, влаштування святкувань, роздавання продуктів і грошей біднякам і на інші суспільні цілі.

Як свідчить історія, зростання податків у багатьох країнах значною мірою зумовлено затратами на мілітаризацію економіки. З'являлись нові державні витрати на охорону навколишнього середовища, подолання економічної відсталості окремих районів, надання субсидій і кредитів країнам, що розвиваються.

Великі витрати викликали необхідність збільшення податків — головного фінансового методу мобілізації ресурсів у державний і місцеві бюджети. Податки перетворились у важливий інструмент перерозподілу національного доходу.

Однак незважаючи на підвищення податків, доходів бюджету не вистачало на покриття всіх видатків держави, які постійно зростали. Бюджети капіталістичних країн у післявоєнні роки характеризувалися хронічними дефіцитами, які покривалися державними позиками, що приводило до зростання державного боргу.

Після Другої світової війни різко розширилась сфера фінансових відносин. Значний розвиток отримали місцеві (регіональні) фінанси, позабюджетні спеціальні урядові фонди, фінанси державних підприємств.

У 80-ті роки у провідних країнах світу пройшла переоцінка методів і засобів державного регулювання внаслідок їх недостатньої ефективності. Поширилась і отримала визнання бюджетна концепція, яка ґрунтувалась на тому, що податкові надходження є продуктом двох основних факторів: податкової ставки і податкової бази.

У другій половині 80-х — на початку 90-х років XX ст. провідні країни світу (СІЛА, Велика Британія, Німеччина, Франція, Японія, Швеція) та деякі інші провели податкові реформи, спрямовані на прискорення нагромадження капіталу і стимулювання ділової активності. З цією метою використовувалось зниження ставки податку на прибуток корпорацій.

Початок 90-х років став також періодом відродження і формування податкових систем нових держав, які утворилися на території колишнього СРСР. Вони пішли шляхом ринкових реформ, взявши курс на приватизацію підприємств державного сектору. При цьому практично повністю припинилось управління державним сектором.

В умовах розвитку ринкової економіки податки стають об'єктивним елементом фінансових відносин між державою та юридичними й фізичними особами. Формується завершена модель податкової системи кожної держави. Змінюються не тільки види податків і форми їх справляння, а й саме ставлення до них. За допомогою податків здійснюється перерозподіл валового внутрішнього продукту в територіальному та галузевому аспектах, а також між різними соціальними групами. Цей перерозподіл згладжує вади ринкового саморегулювання, створює додаткові стимули для ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, підтримання рівня зайнятості.

Податок — універсальна вихідна категорія, яка виражає основні суттєві ознаки і властивості фінансів у будь-якій економічній системі ринкового типу.

Економічна теорія характеризує податок як специфічну форму економічних відносин держави з суб'єктами господарювання, різними групами населення і фактично з кожним членом суспільства. Специфіка цих відносин полягає в тому, що держава є визначальною діючою особою, а платник податку — виконавцем вимог держави. Хоча податки та механізм оподаткування будуються на певному фундаменті правових відносин, сторони не скріплюють ці відносини у формі

певного договору, контракту. Стягнення податку виступає одностороннім процесом і має безвідплатний та обов'язковий характер для конкретного платника. Податкові відносини мають односторонню спрямованість — від платника до держави. Повернення переоплати не можна розглядати як зворотний рух, оскільки воно пов'язане не з сутністю цих відносин, а з конкретним механізмом розрахунків з бюджетом.

Стягнення державою на користь суспільства певної частки вартості ВВП у вигляді обов'язкового внеску становить сутність податку. Економічний зміст податків відображається взаємовідносинами суб'єктів господарювання та громадян, з одного боку, та держави — з іншого, з приводу формування державних фінансів. Незалежно від об'єкта оподаткування загальним джерелом податкових надходжень є ВВП, який формує первинні грошові доходи основних учасників суспільного виробництва і держави як організатора господарської діяльності у національному масштабі.

Джерелом податків є нова вартість національного доходу. Податки мобілізують значну частину вартості додаткового продукту і частину вартості необхідного продукту, яка призначена на відтворення робочої сили. Державна частка національного доходу перетворюється у фонд грошових коштів держави, який використовується не тільки для досягнення загальнодержавної мети, а й для підтримки приватного сектору. Ця мобілізація національного доходу через податки здійснюється у сфері перерозподілу й обміну. Присвоєння державою частки нової вартості здійснюється на основі не об'єктивно діючих економічних законів, а юридичних законів, шляхом примусу. Держава стає власником частки національного доходу не як учасник процесу виробництва, а як орган, який володіє політичною владою. Суспільний зміст податків дає політичній владі можливість впливу на сферу економічних відносин суспільства.

Отже, виходячи із сутності категорійного поняття, податки — фінансові відносини між державою і платниками податків з приводу примусового відчуження частини знову створеної вартості з метою формування централізованих фондів грошових ресурсів, необхідних для виконання державою її функцій.

Основні характерні особливості податку, порівняно з іншими обов'язковими платежами до бюджету:

- справляння на умовах безповоротності. Повернення податку можливе тільки у разі його переоплати або якщо законодавством передбачені пільги щодо цього податку;

- односторонній характер встановлення. Оскільки податок сплачується з метою покриття суспільних потреб, які в основному відокремлені від індивідуальних потреб конкретного платника, то він є індивідуально безповоротний. Сплата податку не породжує зустрічного зобов'язання держави вчиняти будь-які дії на користь конкретного платника;

- сплачується лише до бюджету, а не до іншого грошового централізованого або децентралізованого фонду;

- не має цільового призначення;

— є виключно атрибутом держави і базується на актах вищої юридичної сили.

Таким чином, податки — обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі розподілу та перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Відповідно до сутності податків, ця категорія розглядається як не тільки економічна, а й суспільно-соціальна. Процес стягнення податків пов'язаний із соціальним статусом (рівнем добробуту) конкретних платників податків. Через сплату податків реальні доходи понижуються, але при отриманні від держави суспільних благ та трансфертних платежів реальний добробут покращується.

Отже, суспільна ціна податків визначається втратою частини особистого прибутку конкретними платниками, яку через бюджет перерозподіляють між усіма членами суспільства. Тому, використовуючи податки як інструмент врівноваження соціального добробуту, держава має враховувати суспільно-соціальний характер податків та податкових платежів. Цей характер виявляється гід час обміну податків на суспільні блага і трансфертні платежі.

Таким чином, податки відображають складні економічні відносини і тому мають бути адекватними цим відносинам. У протилежному випадку вони не зможуть повною мірою виконувати покладені на них функції.

Для вивчення природи податку важлива роль відводиться дослідженню конкретних функцій цієї категорії, без визначення яких неможливе розкриття суспільного призначення податків.

Функції податку — вияв сутності податку в дії, спосіб вираження його властивостей.

Виходячи із сутності податку як категорійного поняття та враховуючи, що податки виступають необхідним елементом централізації частини вартості національного продукту в бюджеті для державних суспільних благ і засобом перерозподілу цієї вартості, можна визначити дві функції цієї категорії: фіскальну і розподільно-регулюючу, які мають об'єктивний характер та існують з моменту виникнення податків. Конкретні вияви їх рис пов'язані з умовами суспільного розвитку.

Спочатку податки у всіх державах вводились з метою виконання фіскальної функції, тобто забезпечення держави джерелами грошових коштів для фінансування державних витрат. Пізніше держави більшою або меншою мірою почали використовувати податкові ставки і податкові пільги з метою регулювання соціально-економічних процесів, і податки стали виконувати регулюючу функцію, тобто впливати на відновлення (стимулювати чи стримувати його темпи, збільшувати чи зменшувати нагромадження капіталу і платоспроможний попит населення) і сприяти вирішенню різноманітних соціальних завдань (таких як захист низькооплачуваних осіб, перерозподіл доходів для забезпечення соціально незахищених верств населення, здійснення ефективної демографічної політики).

Зміст фіскальної функції полягає в тому, що за допомогою податків формуються фінансові ресурси держави. Фіскальна функція забезпечує об'єктивні умови для утворення матеріальної основи функціонування суспільства. За її допомогою реалізується велика частина суспільного призначення податків, виявляються конкретні форми утворення грошових фондів держави, які забезпечують виконання покладених на неї функцій. Податки виступають основним (найважливішим) джерелом доходів бюджетів різних рівнів. Об'єктивне існування податків як основного джерела доходів передбачає:

- надходження їх рівномірно в календарному розрізі (рівнонапруженість);
- стабільність надходження;
- рівномірне надходження за всіма територіальними рівнями.

Розподільно-регулююча функція полягає в тому, що за допомогою податків відбувається перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту між державою та її суб'єктами і через елементи податку (об'єкт, суб'єкт оподаткування, ставка податку, податкові пільги та ін.) держава має змогу регулювати вартісні пропорції такого розподілу. Змінюючи пропорції функціонування ресурсів в економіці, оподаткування суттєво впливає на процес виробництва, нагромадження капіталу, інвестування, платоспроможний попит і пропозицію. Завдяки податкам держава отримує можливість регулювати різні аспекти соціально-економічного життя на макрорівні, впливати на конкретну поведінку платника податків на мікрорівні. Так, маніпулюючи пропорціями та режимами вилучення в суб'єктів господарювання або домогосподарств частки їх доходів, податок може відповідно змінювати напрями їхньої діяльності.

До основних елементів податку належать:

- 1) суб'єкт податку — учасник процесу справляння податку (платник, держава, державні органи);
- 2) об'єкт оподаткування — явище, предмет чи процес, внаслідок наявності яких сплачується податок;
- 3) предмет оподаткування — різновид предметів матеріального світу, з якими законодавство пов'язує виникнення податкового обов'язку;
- 4) ставка податку — законодавчо встановлений розмір податку або збору, виходячи з об'єкта або одиниці оподаткування.

Іншими елементами податку, які конкретизують зміст основних елементів або мають самостійне значення, є:

- 1) джерело сплати — фонд, явище чи предмет, з якого сплачується податок;
- 2) база оподаткування — законодавчо закріплена частина доходів чи майна платника податків (за вирахуванням пільг), яка враховується під час розрахунку суми податку. Податкова база — кількісний вимір об'єкта оподаткування;
- 3) одиниця оподаткування — частина об'єкта оподаткування, стосовно якої відбувається встановлення нормативів і ставок обкладення, тобто та

одиниця, яка покладається в основу виміру об'єкта оподаткування. Вона залежить від об'єкта оподаткування, виражається в грошовій або натуральній формі і має переважно розрахунковий характер;

4) податкові пільги — законодавчо встановлені винятки з загальних правил оподаткування, які надають платникові можливість зменшити суму податку (збору), що підлягає сплаті, або звільняють його від виконання окремих обов'язків та правил, пов'язаних з оподаткуванням;

5) порядок сплати податку — методи, строки та засоби сплати податку в державі, які залежать від принципів побудови податкової системи;

6) податковий звіт — документ, що подається до податкової інспекції зі звітними даними про розрахунки з бюджетом;

7) податковий період — строк, протягом якого завершується процес формування податкової бази, остаточно визначається розмір податкового зобов'язання;

8) звітний період — строк складання та надання органу Державної податкової служби податкової звітності.

Таким чином, в елементах податку конкретно виражаються вимоги, що лежать в основі побудови податкової системи держави. Законодавчі акти про кожен податок і збір мають містити вичерпну інформацію, яка б дала змогу конкретно встановити всі елементи податку чи збору.

Для з'ясування місця та ролі кожного податку в суспільному виробництві важливою є класифікація, яка здатна сприяти досконалому відображенню специфічних особливостей окремих груп податків.

4.2 Податкова політика і податкова система України

Історія розвитку оподаткування свідчить, що податки можуть бути не тільки джерелом поповнення бюджетів, а й інструментом регулювання тих чи інших соціально-економічних процесів. Свідоме використання податків для досягнення відповідних цілей проходить у рамках податкової політики, яку проводить держава.

Податкова політика — діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави.

Формуючи податкову політику, держава шляхом збільшення або зменшення державного обсягу податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення може сприяти зростанню чи спаданню господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики. Використовуючи податкові пільги, держава регулює пропорції в економічній структурі виробництва й обміну, пропорції у розвитку продуктивних сил. Організація оподаткування здійснює значний вплив на реалізацію суспільного продукту, темпи

нагромадження капіталу і технічного оновлення виробничого потенціалу держави.

Податкова політика має бути спрямована на вирішення поставлених перед суспільством завдань, серед яких виділяють довгострокові і короткострокові. Перед керівництвом розвинутих країн стоять такі довгострокові цілі: економічне зростання, максимальний рівень зайнятості і благополуччя населення. Короткостроковими цілями стосовно податкової політики можуть бути поповнення державного бюджету, його збалансованість на певному рівні щодо внутрішнього валового продукту, стимулювання інвестиційної діяльності.

Напрями проведення податкової політики концентруються на основі виваженого, науково обґрунтованого підходу, найтісніше пов'язаного з особливостями сучасного перехідного стану економічного розвитку. Без визначення довгострокової орієнтації податкової політики стає зрозумілою і безперспективність подальшої стратегії податкових реформувань з метою реалізації виключно фіскальної політики уряду України.

Першочерговим слід вважати максимізацію функції соціального добробуту шляхом створення таких умов фінансово-господарської діяльності, які б стали каталізатором довгострокового зростання національного виробництва з одночасним збереженням помірних темпів інфляції та поступового покращання стану платіжного балансу. По суті, на противагу іншим, в основі нашої концепції лежить стратегія органічного поєднання невіддільних одне від одного завдань: зростання добробуту громадян та стійкого інноваційного зростання економіки.

Податкова політика є однією з найважливіших основ макроекономічної політики будь-якої країни, оскільки має здатність впливати на сукупний попит. Рішення уряду підвищити процентні ставки призводить до скорочення витрат приватного сектору на інвестиції. Падіння рівня інвестиційних витрат призводить до того, що податкова політика може скоротити норму накопичення. Таким чином, відбувається ефект заміщення, який має місце в тому випадку, коли виникає бюджетний дефіцит і уряд змушений збільшувати борги для покриття своїх видатків. Збільшення державних видатків підвищує сукупний попит і приводить до того, що набирає силу тенденція до збільшення виробництва, що підвищує відсоткову ставку на ринках активів і тим самим пом'якшує вплив податкової політики на виробництво. Найбільш ефективна податкова політика за стабільного обмінного курсу і стійкого руху капіталів.

Тобто надзвичайно важливою умовою ефективності податкової політики є її стабільність і передбачуваність, що, з одного боку, викликає в усіх суб'єктів господарювання стабільний інтерес до перспективної фінансової політики, а з іншого — забезпечує високий рівень роботи податкової служби на основі нормативно-правових актів із питань оподаткування, які розробляються, та освоєння механізмів стягнення того чи іншого податку.

Проблема формування ефективної податкової політики — одна з найактуальніших у період становлення в Україні ринкових відносин та

інтегрування української економіки у міжнародний ринок. Її розв'язання має здійснюватися шляхом вивчення, аналізу і творчого осмислення як наявної в країні законодавчої бази, так і здобутого у світі досвіду у сфері оподаткування, у напрямі запровадження такої податкової політики, яка б гарантувала або хоча б не гальмувала розвиток економіки.

Векторами макроекономічної ефективності податкової політики є:

- можливість податкової політики збільшити джерела доходів бюджету;
- здатність податкової політики визначати прийнятну податкову базу;
- спрямованість політики податків на мінімізацію витрат на їх сплату.

Таким чином, податкова політика як складова економічної політики базується на діяльності держави у сфері запровадження, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів до централізованих фондів грошових ресурсів держави. Кожна конкретна податкова система, тобто сукупність податків, зборів (обов'язкових платежів) у взаємозв'язку і взаємодії з платниками й органами контролю, є відображенням податкової політики, що проводиться державою, і критерієм її ефективності.

Податкова політика, яка проводиться у державі і формується відповідними державними структурами, на практиці виявляється у податковій системі країни.

При визначенні податкової системи важливо розмежувати два підходи до її розуміння. По-перше, податкова система — це сукупність податків і податкових платежів, які законодавчо закріплені в державі. По-друге, податкова система включає механізми нарахування, сплати податків та організації контролю і відповідальності за порушення податкового законодавства.

4.3 Організація податкової роботи та діяльність державної податкової служби

Податкова робота — це діяльність держави, її органів, платників податків у процесі правового регламентування, нарахування, сплати та зарахування податків і податкових платежів, а також контролю за своєчасністю та повнотою їх надходження до бюджету.

Суб'єктами податкової роботи в Україні є:

1) Верховна Рада України — приймає закони загальної та спеціальної дії в сфері оподаткування;

2) органи виконавчої влади (Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів, Державне казначейство, Міністерство економіки) — забезпечують дію механізмів справляння податків і податкових платежів;

3) органи податкової служби — здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, розробляють нормативно-правову базу дії законів про оподаткування, здійснюють облік платників і податкових надходжень, здійснюють нарахування та стягнення окремих податків, проводять роз'яснення податкового законодавства, притягують до відповідальності його порушників;

4) платники податків — нараховують і сплачують податки та податкові.

Податкова робота містить такі основні елементи:

- встановлення правової бази (законодавчої бази та інструктивно-методичного забезпечення);
- нарахування та обчислення податків і податкових платежів, їх облік;
- визначення способів утримання та стягнення податків (з джерела сплати, за платіжним повідомленням, за податковою декларацією);
- розрахунки із бюджетом — визначення форм (авансові платежі, платежі за фактом) і способів (готівкові, безготівкові).

Основою податкової роботи є правове регламентування порядку встановлення і справляння податків і зборів. Функцію прийняття законодавчих актів у податковій сфері здійснюють вищі органи державної влади. Підготовкою законопроектів з питань оподаткування в Україні займаються Кабінет Міністрів України та Державна податкова адміністрація України, приймає закони Верховна Рада України.

Основними законами загальної дії є закони України "Про систему оподаткування" та "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами".

Закон України "Про систему оподаткування" визначає принципи системи оподаткування, порядок встановлення податків і зборів, компетенцію органів державної влади щодо оподаткування в державі, права і обов'язки платників податків тощо. Будь-які податки і збори, не передбачені цим законом, не можуть бути обов'язковими до сплати на території України. Зміни та доповнення до цього закону вносяться не пізніше ніж за шість місяців до початку нового бюджетного року і набирають чинності з початку нового бюджетного року.

Закон України "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами" визначає цілісну систему процедур, пов'язаних із забезпеченням боргових зобов'язань платників податків перед державою, регулює відносини між платниками податків, контролюючими органами та органами стягнення. Закон визначає порядок подання податкових декларацій, узгодження податкового зобов'язання, порядок адміністративного оскарження нарахованих контролюючим органом податків, зборів і обов'язкових платежів, установлює норми, пов'язані з нарахуванням пені та штрафних санкцій, визначає механізм стягнення податкового боргу для юридичних та фізичних осіб, надання відстрочок у сплаті податкового боргу, порядок списання безнадійного боргу тощо.

Законодавчі акти спеціальної Дії здійснюють правове регулювання окремих податків, зборів і податкових платежів*. У них регламентується порядок нарахування і сплати конкретних податків, зборів і податкових платежів за елементами справляння. Наприклад, Закони України "Про податок на додану вартість", "Про оподаткування прибутку підприємств", "Про податок з доходів фізичних осіб", Декрет Кабінету Міністрів України "Про акцизний збір" тощо.

На основі прийнятих законів органи виконавчої влади розробляють інструктивно-методичну базу, яка забезпечує виконання законодавчих актів загальної та спеціальної дії у сфері оподаткування.

Контролюючий орган — державний орган, який у межах своєї компетенції, визначеної законодавством, здійснює контроль за своєчасністю, достовірністю, повнотою нарахування податків, зборів, інших обов'язкових платежів та погашенням податкових зобов'язань чи податкового боргу.

Контролюючими органами є:

1) митні органи — стосовно ввізного та вивізного мита, акцизного збору, податку на додану вартість, інших податків і зборів (обов'язкових платежів), які відповідно до законів справляються при ввезенні (пересиланні) товарів і предметів на митну територію України або вивезенні (пересиланні) товарів і предметів з митної території України;

2) установи Пенсійного фонду України — стосовно внесків до Пенсійного фонду України;

3) установи Фондів соціального страхування України — стосовно внесків до Фондів соціального страхування України;

4) податкові органи — стосовно податків і зборів (обов'язкових платежів), які справляються до бюджетів та державних цільових фондів, крім зазначених вище.

Перераховані органи є суб'єктами податкового контролю. Інші державні органи не мають права проводити перевірки своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), у тому числі за запитами правоохоронних органів.

Державна податкова адміністрація України (ДПА України) є центральним органом виконавчої влади, займає рівень міністерства в ієрархії державної влади. Її очолює голова ДПА України, якого призначає на посаду і звільняє Президент України за поданням Прем'єр-міністра України. Заступники голови ДПА України призначаються на посаду і звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням голови ДПА України. Кількість заступників голови ДПА України визначається Кабінетом Міністрів України.

Тактику боротьби з порушниками податкового законодавства диктує сама природа фіскальних порушень. Це заходи етично-виховного, профілактичного, контрольного і карально-репресивного характеру. Вистежуючи податкових зловмисників, які ухиляються від сплати податків, представники податкової служби змушені реагувати на мотиви їхньої поведінки та зміст їхніх дій. Узагальнюючи цю проблему, необхідно зазначити, що такий аспект включає два основні напрями роботи податкової служби: контрольний та соціально-психологічний. Головне у цій справі — організаційний потенціал, компетентність і професіоналізм представників податкових органів.

Тема 5. Бюджет. Бюджетна система

- 5.1 Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету
- 5.2 Бюджетна політика і бюджетний механізм
- 5.3 Бюджетний устрій та бюджетна система
- 5.4 Економічна сутність і склад доходів бюджету
- 5.5 Видатки бюджету, їх сутність, склад і класифікація
- 5.6 Бюджетний процес
- 5.7 Поняття стану бюджетного фонду та дефіциту бюджету

5.1 Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету

Бюджет держави — центральна ланка фінансової системи суспільства. У фінансовій теорії і практиці його розглядають з двох позицій:

- за сутністю економічної категорії;
- за матеріальним вираженням цієї категорії.

Як об'єктивна економічна категорія бюджет відображає частину розподільних відносин, пов'язану з формуванням і використанням основного централізованого фонду грошових коштів держави. Бюджетним відносинам властиві такі ознаки:

- розподільний характер. За допомогою цих відносин здійснюються розподіл і перерозподіл ВВП та національного багатства країни з метою забезпечення держави таким обсягом бюджетних ресурсів, який вона потребує для повноцінного виконання своїх функцій;
- вартісне вираження відносин, тобто носієм бюджетних відносин виступають гроші;
- формування і використання централізованого фонду грошових коштів держави, як кінцева мета бюджетних відносин.

Основним джерелом формування бюджету держави є ВВП. Держава як учасник розподільних процесів організовує розподіл і перерозподіл ВВП в інтересах усіх членів суспільства та суб'єктів суспільного відтворення. З одного боку, держава як власник засобів виробництва має право на певну частку ВВП на стадії його первинного розподілу. З іншого — держава виконує суспільні функції (управлінську, соціальну, економічну), конституційно закріплені за нею, які без необхідного обсягу грошових коштів виконати неможливо. Тому держава організовує перерозподільні процеси з метою централізації частини ВВП у відповідному бюджетному фонді, що по суті є платою суспільства за виконання державою своїх функцій.

Бюджетним відносинам властивий всеохопний характер; вони є дуже складними, багатогранними, масштабними і включають такі види розподілу та перерозподілу:

- між окремими суб'єктами господарювання (за допомогою бюджетних відносин держава в одних суб'єктів вилучає частину доходів у процесі

оподаткування, а іншим у процесі фінансування чи бюджетного кредитування виділяє бюджетні кошти);

- внутрішньогалузевий;
- міжгалузевий;
- між виробничою сферою та сферою послуг;
- між окремими адміністративно-територіальними формуваннями;
- між окремими ланками бюджетної системи;
- між окремими категоріями населення; — між Україною та іншими державами;

— між Україною та міждержавними фінансовими об'єднаннями тощо. Серед розмаїття бюджетних відносин можна виділити такі основні групи грошових відносин:

- між державою та підприємствами, організаціями та установами державної форми власності;
- між державою та підприємствами й організаціями змішаної форми власності (акціонерні товариства, спільні підприємства тощо);
- між державою та підприємствами, організаціями й установами, що знаходяться у приватній власності;
- між державою та громадськими організаціями;
- між державою і населенням;
- між Україною та іншими державами і міждержавними організаціями.

Сукупність перерахованих вище відносин характеризує бюджет як економічну категорію і матеріально відображається в основному централізованому фонді грошових коштів. Враховуючи наявність в Україні різноманітних ланок фінансової системи, яким відведена специфічна роль у розподільному процесі, бюджету належить центральне місце. Це зумовлено тим, що через бюджет здійснюється розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту у всій його повноті. Іншої ланки, яка б могла забезпечити у такому масштабі розподільні та перерозподільні процеси, у державі немає.

Окрім ВВП джерелом основного централізованого фонду є національне багатство, а також зовнішні надходження.

У цілому суб'єктами бюджетних відносин виступають, з одного боку, держава, з іншого — юридичні і фізичні особи; об'єктом — ВВП і національне багатство. Отже, бюджетними відносинами охоплюються всі юридичні особи, кожен громадянин держави і кожна державна структура, при цьому відносини можуть мати двосторонній або односторонній характер. Характер і масштаби участі держави у розподільних процесах залежить від моделі фінансових відносин у суспільстві.

Таким чином, бюджет держави як об'єктивна економічна категорія — сукупність грошових відносин, пов'язаних з розподілом і перерозподілом ВВП і національного багатства, з метою формування і використання основного централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій.

Економічна сутність бюджету держави як економічної категорії не буде повною, якщо не розглянути функції, які він виконує. Економічна думка останніх років така, що бюджет держави виконує дві функції — розподільну і контрольну. Вони об'єктивно притаманні бюджету як фінансовій категорії. Через розподільну функцію проходить процес концентрації грошових коштів в руках держави і їх використання з метою задоволення загальнодержавних потреб; контрольна функція дає змогу регулювати і слідкувати, наскільки своєчасно і повно фінансові ресурси надходять у розпорядження держави, як фактично складаються пропорції в розподілі бюджетних коштів, чи ефективно вони використовуються.

Особливості бюджету як економічної категорії відображаються і на функціях, які він виконує. Зміст функцій, сфера й об'єкт їх дії характеризуються відповідною специфікою. Так, зміст розподільної функції бюджету визначається процесами розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів між різними підрозділами суспільного виробництва. Жодна інша ланка фінансової системи не здійснює такого багатогранного (міжгалузевого, міжтериторіального та ін.) і багаторівневого (обласний, міський, районний та ін.) перерозподілу коштів, як бюджет. Специфіка розподільної функції заключається ще й у масштабності операцій, багатоканальності грошових коштів і великій різновидності цільових фондів, які утворюються. Розподіляючи майже половину всього валового внутрішнього продукту, бюджет формує численні фонди різноманітного цільового призначення. З бюджетом держави пов'язані всі підрозділи суспільного виробництва і сфери послуг. Таким чином, розподільна функція бюджету характеризується багатократністю розподілу, проявляється у всіх сферах суспільних відносин і використовується державою для регулювання економічного і соціального розвитку.

Контрольна функція полягає в тому, що бюджет об'єктивно через формування і використання централізованого фонду грошових коштів держави відображає економічні процеси, які протікають у структурних ланках економіки. Завдяки цій якості бюджет може дати відповідь на те, як надходять у розпорядження держави фінансові ресурси від різних суб'єктів господарювання, чи відповідає розмір централізованих ресурсів держави обсягу її потреб та ін. Основу контрольної функції становить рух бюджетних коштів, які відображаються у відповідних показниках бюджетних надходжень і видаткових призначень. Особливістю контрольної функції бюджету є високий рівень централізації фінансових ресурсів у руках держави, а централізація завжди означає підзвітність і створює передумови для організації державного фінансового контролю зверху до низу.

Як об'єктивна економічна категорія за умови її матеріалізації бюджет набуває конкретних речових форм. Як матеріальне вираження категорії бюджет розглядається:

- за змістом;
- формою;

- організаційною будовою;
- правовим характером.

За матеріальним змістом бюджет є основним централізованим фондом грошових коштів держави. Поряд з такими централізованими фондами, як Пенсійний фонд, державні соціальні фонди, державні резерви, бюджету відводиться основна роль.

Бюджет як основний централізований фонд грошових коштів держави характеризується такими ознаками:

- виключним правом держави на розпорядження коштами фонду. Крім держави, в особі органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування ніхто не має права приймати рішення про наповнення чи використання коштів фонду;
- державно-правовим регулюванням процесу формування і використання коштів фонду. Держава при цьому регулює процес використання коштів фонду за напрямками та відповідно до своїх потреб і фінансових можливостей;
- одностороннім рухом грошових коштів у процесі формування і використання коштів фонду;
- строго цільовим призначенням фонду. Використання коштів за цільовою ознакою та цільовим спрямуванням є основною умовою діяльності органів державної влади, державного управління, місцевого самоврядування та їхніх структурних підрозділів;
- динамічністю. Фонд перебуває у постійному русі. У ньому кошти не нагромаджуються, а у міру надходження використовуються для фінансування видатків;
- мобільністю і масштабністю. За своїми масштабами та мобільністю бюджетний фонд не може зрівнятися з жодним централізованим чи децентралізованим грошовим фондом, оскільки у ньому зосереджуються близько половини ВВП держави.

За формою бюджет є основним фінансовим планом держави, займає центральне місце серед інших фінансових планів, які існують у країні. У бюджеті як основному фінансовому плані відображені результати розподільних процесів, що здійснюються за допомогою бюджетних відносин, передбачені джерела та обсяги надходжень, напрями розподілу та використання коштів централізованого грошового фонду держави. Бюджет як фінансовий план має власну форму, є збалансованим, його показники тісно взаємопов'язані з іншими фінансовими планами. Вертикальна структура цього плану відповідає структурі бюджетного устрою. Хоча зведений бюджет України відповідно до Бюджетного кодексу України не затверджується (у процесі бюджетного планування його показники розраховуються), з позиції фінансового плану бюджет держави розглядається як сукупність Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів. Складовими бюджету як фінансового плану є поточний бюджет, бюджет розвитку, загальний фонд бюджету і спеціальний фонд бюджету.

За організаційною будовою бюджет України є центральною ланкою фінансової системи суспільства та основною ланкою державних фінансів, яка має власну структуру, відображену у бюджетній системі. Бюджет держави включає державний бюджет та місцеві бюджети, за допомогою яких реалізується весь обсяг бюджетних відносин, причому у кожній з цих ланок бюджетні відносини визначаються місцем відповідного бюджету в ієрархічній структурі бюджетної системи.

За правовим характером бюджет держави є юридичним актом. Так, закон про Державний бюджет України є одним з основних законів України економічного спрямування, визначає основну спрямованість фінансової політики держави, зміст і структурні основи фінансової діяльності країни, органів державної влади та державного управління. Рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад є основними нормативними документами місцевого значення. Як закон, так і рішення про бюджет є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами відносин, пов'язаних з формуванням доходів і використанням коштів бюджетів.

В умовах утвердження в Україні економіки ринкового типу бюджет виступає одним із найголовніших інститутів економічного суверенітету держави. Він забезпечує не тільки акумулювання коштів, необхідних для фінансування держави, використовується не лише для часткового перерозподілу доходів із метою підтримання сприятливого соціального становища у державі, а й активно впливає на економічні, соціальні, національні, політичні та регіональні процеси у суспільстві і впровадження вищими органами влади відповідної національної стратегії розвитку, спрямованої на зміцнення державної безпеки. Економічна природа бюджету виявляється саме в тому, що за його допомогою держава надає суспільству блага й послуги, які істотно впливають на рівень добробуту та якість життя. До таких благ належать оборона країни, національна безпека й правопорядок, благоустрій, захист довкілля, освіта, охорона здоров'я, наука, культура тощо.

Призначення бюджету — забезпечити фінансовими ресурсами потреби економічного й соціального розвитку на основі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту в державі. Таке забезпечення має свої особливості. Фінансові ресурси, сконцентровані в бюджеті, не є основним джерелом розвитку економіки і соціальної сфери. На зазначені цілі спрямовуються насамперед власні ресурси й накопичення підприємницьких структур і населення. Кошти, сконцентровані в бюджеті, виступають як елемент регулювання, стимулювання і гарантії фінансової системи держави. Держава впливає на розвиток економіки шляхом прямої участі чи завдяки посередницькому регулюванню. Основними формами прямої участі є бюджетне фінансування конкретних загальнодержавних інвестиційних програм і кредитування за рахунок коштів бюджету.

Світовий досвід показує, що без належної організації бюджетних відносин відповідний обсяг бюджету сформувати неможливо. В Україні, економіка якої базувалась на командно-адміністративних методах управління,

система бюджетних відносин мала недосконалий характер. Це пов'язано з тим, що держава регламентувала зміст цих відносин без урахування інтересів виробника та населення. Такі відносини були пов'язані в першу чергу із задоволенням кон'юнктурних інтересів адміністративно-управлінського апарату в умовах функціонування єдиної загальнодержавної власності.

Реформування економіки України, пов'язане із функціонуванням різних форм власності, потребує перегляду характеру і змісту бюджетних відносин. Станом на сьогодні виникають труднощі як із формуванням основного централізованого фонду грошових коштів держави, так і з його використанням, зумовлені недосконалістю законодавства України та традиційними застарілими підходами організації бюджетних відносин. У такій ситуації командно-адміністративні методи управління повністю не вдалось усунути, а нові перебувають у процесі становлення.

5.2 Бюджетна політика і бюджетний механізм

Бюджетна політика є складовою економічної політики держави та фінансової політики. Основа бюджетної політики — розроблення напрямів використання бюджету відповідно до засад соціально-економічного розвитку суспільства. У процесі такого розроблення держава визначає конкретні форми, методи і види організації бюджетних відносин. Практична реалізація бюджетної політики полягає у сукупності заходів довгострокового (стратегічного) та короткострокового (тактичного) характеру, які здійснює держава через бюджетну систему. Отже, в узагальненому вигляді політика — діяльність держави з використання бюджетних відносин для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

Теоретична концептуалізація бюджетної політики полягає у тому, що ця політика є категорією надбудови. Вона обумовлюється економічними відносинами, економічним базисом, безпосередньо пов'язана з економікою. Співвідношенням між базисом і надбудовою визначаються відмінності і взаємозв'язок таких понять, як бюджет і бюджетна політика. Бюджет як об'єктивна економічна категорія і частина економічних відносин є елементом базису, тоді як бюджетна політика, як і політика взагалі, становить надбудову.

Бюджетні відносини є основою бюджетної політики, визначають її зміст. Ці відносини об'єктивні, не залежать від свідомості; бюджетна політика є формою свідомої діяльності людей. Таким чином, бюджетна політика не може змінювати зміст бюджетних відносин.

Бюджетна політика тісно пов'язана з економікою. Так, політика може впливати на економіку як позитивно, так і негативно. У зв'язку з цим держава, формуючи бюджетну політику, зобов'язана дотримуватись таких основних умов: урахування вимог всіх об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства; вивчення і врахування попереднього досвіду господарського, фінансового і бюджетного розвитку; вивчення і врахування досвіду інших країн; врахування конкретного етапу розвитку

суспільства, особливостей внутрішньої та міжнародної обстановки; дотримання комплексного підходу до розроблення і реалізації заходів бюджетної політики, політики у галузі фінансів, ціноутворення, кредиту, заробітної плати тощо.

На практиці бюджетна політика потребує правового оформлення. Держава визначає методи, обсяги та форми формування бюджетного фонду, відображає їх у законодавчих і нормативних актах. Фінансовий апарат держави, органи місцевого самоврядування на основі чинного законодавства розробляють і видають нормативні документи, які дають можливість встановити єдині у державі правила формування і використання коштів бюджетного фонду держави. Від якості та повноти правового регулювання залежить успішність проведення бюджетної політики.

Зміст бюджетної політики полягає у визначенні курсу, завдань і напрямів діяльності держави у сфері формування і використання коштів бюджетного фонду. Відповідно до змісту вітчизняною фінансовою наукою сформульовані найважливіші завдання бюджетної політики:

- розроблення науково обґрунтованої концепції розвитку бюджету як важливого інструменту регулювання соціально-економічних процесів. Ця концепція формується на основі вивчення потреб сучасного стану суспільного розвитку, всебічного аналізу стану розвитку економіки і соціальної сфери глобальних тенденцій соціально-економічного розвитку та стратегічних пріоритетів держави;

- визначення основних напрямів мобілізації й використання бюджетних ресурсів на перспективу і поточний період; при цьому виходять із шляхів досягнення поставлених цілей, передбачених економічною політикою, враховуючи зовнішні і внутрішні чинники, можливості зростання бюджетних ресурсів;

- здійснення практичних дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей.

Завдання бюджетної політики як сукупності заходів держави щодо організації та використання бюджетних відносин для забезпечення соціально-економічного розвитку полягають у реалізації основної мети — забезпечення належного життєвого рівня населення відповідно до соціальних стандартів. Ця мета досягається шляхом оптимізації розподілу валового внутрішнього продукту між галузями економіки, територіями, соціальними групами.

На бюджетну політику впливають внутрішні і зовнішні чинники. До зовнішніх чинників відносять залежність держави від економічних взаємовідносин з іншими державами, експертних можливостей самих держав, її інтеграції зі світовими економічними системами. Внутрішніми чинниками вважають стан розвитку економіки, соціальної сфери, організація грошового обігу, стабільність грошової одиниці, стан розвитку кредитування тощо.

Бюджетна політика має об'єктивне і суб'єктивне начала. Об'єктивне начало полягає у тому, що ця політика функціонує у реальних економічних процесах, зумовлених об'єктивними економічними відносинами. Суб'єкт політики не може обійтися без бюджетної політики, її уникнути. Тому під час

формування політики суб'єкт має детально ознайомитися з характером розподільних процесів, освоїти їхні особливості, розробити віртуальну модель політики, яка базувалася б на об'єктивних процесах. Без такої роботи практичні заходи бюджетної політики будуть неефективними або шкідливими.

Суб'єктивне начало бюджетної політики полягає у розробленні конкретних пріоритетів, напрямів, завдань і засобів реалізації бюджетних відносин на практиці. Об'єктивне та суб'єктивне начала є, з одного боку, важливими взаємопов'язаними складовими єдиної бюджетної політики, а з іншого — самостійними елементами, перший з яких функціонує у базисі, а другий — у надбудові. Ігнорування цих складових може мати негативні наслідки як для суб'єкта, так і для суспільства в цілому.

Залежно від періоду і характеру завдань, що вирішуються, бюджетну політику ділять на бюджету стратегію та бюджетну тактику.

Бюджетна стратегія — тривалий курс бюджетної політики, розрахований на перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією. Такий курс передбачає прогнозування світових тенденцій розвитку бюджетного механізму, формування концепції створення і використання бюджетних ресурсів, окреслення принципів організації бюджетних відносин. Таким чином, бюджетна стратегія — цілісна система дій держави, спрямована на реалізацію мети, завдань та пріоритетів тривалого курсу бюджетної політики, розрахованого на тривалу перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією. Бюджетна стратегія має бути складовою економічної стратегії і корелювати з політичною, соціальною, гуманітарною, військовою та іншими стратегіями держави.

Метою стратегії має бути забезпечення відповідних цілей держави, незважаючи на втручання з боку зовнішніх сил чи обставин. В іншому випадку стратегія може бути зведена до конкретного плану дій або послідовності їхнього виконання, що не дасть можливості такий документ назвати стратегічним.

Розроблення бюджетної стратегії — складний творчий процес. Він має включати такі складові: можливість бюджетної системи (визначення реалістичності завдань і відповідності наявних ресурсів); врахування та встановлення особливостей внутрішніх і зовнішніх зв'язків між елементами системи (визначення дійсних причинно-наслідкових зв'язків і резервів); визначення наявних загроз здійсненню бюджетної стратегії та об'єктивних її обмежень.

Якщо бюджетна стратегія пов'язана з вирішенням перспективних завдань, то бюджетна тактика охоплює переважно поточні питання і спрямована на вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства шляхом своєчасної зміни способів організації бюджетних взаємовідносин, переорієнтації бюджетного механізму, перерозподілу фінансових ресурсів.

Бюджетна тактика — форма реалізації бюджетної стратегії, комплекс адаптивних заходів впливу держави на стан функціонування конкретних

бюджетних взаємовідносин з метою надання їм параметрів, визначених завданнями бюджетної стратегії. Головною функціональною характеристикою та критеріальною ознакою тактики є саме адаптивність. Межі та орієнтири такої адаптивності задаються стратегією.

Якщо стратегія формується, як правило, під впливом політичних та ідеологічних засад, то тактика безпосередньо залежить від дій держави і може мати самостійний характер. У такому випадку тактика гальмує бюджетну стратегію або обмежує її, спричинює неузгодженість у діях окремих інститутів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування.

Тактичні дії держави відображаються у бюджетному законодавстві, нормативних актах Кабінету Міністрів України, інших органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, щорічних бюджетах, бюджетних програмах (короткострокових). Такі нормативні акти й документи конкретизують зміст бюджетної політики та механізм її реалізації. Тактичні дії мають бути гнучкими відповідно до зміни поточних соціально-економічних умов і завдань.

У цілому бюджетна стратегія в діалектичній єдності з бюджетною тактикою становить бюджетну політику держави. Таким чином, бюджетна політика держави — діяльність органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування з визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів розвитку бюджетних відносин, засобів бюджетної тактики для їхнього досягнення, а також застосування цих засобів.

Реалізація бюджетної політики, успішне її впровадження до життя забезпечується за допомогою бюджетного механізму. Бюджетний механізм є найдинамічнішою частиною бюджетної політики.

Формування бюджетного механізму здійснюється державою відповідно до бюджетної стратегії. Зміни окремих елементів механізму відбуваються у зв'язку з вирішенням різноманітних тактичних завдань, тому бюджетний механізм чуттєво реагує на всі особливості стану в економіці і соціальній сфері. Відповідно до основних положень бюджетної політики за допомогою бюджетного механізму здійснюються широкомасштабні розподіл і перерозподіл ВВП.

У цілому бюджетний механізм можна розглядати як систему встановлених державою форм і методів організації бюджетних відносин. Він є зовнішньою оболонкою бюджету, що виявляється у бюджетній практиці. У практичному плані бюджетний механізм — це налагоджена економічна структура, яка відображає послідовність і способи дій відповідних державних органів у процесі мобілізації і використання бюджетних коштів. Механізм мобілізації бюджетних ресурсів називають податковим механізмом. Призначення механізму використання бюджетних коштів полягає у виконанні двох найважливіших функцій — фінансового забезпечення та фінансового регулювання соціально-економічних процесів у державі.

Структура бюджетного механізму є досить складною. До неї входять різні елементи, що відповідають розмаїттю бюджетних відносин. Саме множина

бюджетних взаємозв'язків передбачає застосування великої кількості видів, форм, методів, важелів та інструментів їхньої організації як елементів бюджетного механізму. До структури бюджетного механізму входять різноманітні організаційні форми, форми бюджетного забезпечення, методи та інструменти бюджетного регулювання, бюджетні стимули та санкції, які можна об'єднати у відповідні підсистеми.

Бюджетний механізм діє ефективно, якщо злагоджено функціонують усі його складові. Приводячи їх у дію, держава може спрямувати економічний і соціальний розвиток на своїй території відповідно до потреб її громадян. Цієї мети досягають за допомогою створення і використання централізованого фонду грошових коштів.

Бюджетний механізм відіграє визначальну роль у функціонуванні бюджетної системи України. Від належних якості та рівня організації законодавчого і нормативного забезпечення, бюджетного планування, бюджетного регулювання, бюджетного нормування, оподаткування, неподаткових методів мобілізації доходів, кошторисного фінансування, бюджетного інвестування, бюджетного резервування, міжбюджетних відносин, бюджетного контролю залежить рівень практичної реалізації бюджетних відносин у кожній ланці бюджетної системи і якість виконання державою своїх функцій.

5.3 Бюджетний устрій та бюджетна система

Бюджетний устрій — організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, розподіл доходів і видатків між окремими ланками, правові основи функціонування бюджетів, встановлення характеру взаємовідносин між бюджетами, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи. Бюджетний устрій України визначається державним устроєм та адміністративно-територіальним поділом України.

Бюджетна система — сукупність самостійних відокремлених взаємопов'язаних між собою ланок, у яких функціонують бюджетні відносини.

У Бюджетному кодексі України бюджетна система трактується як сукупність державного та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устроїв і врегульована нормами права. Бюджетна система як сукупність окремих ланок, юридично пов'язаних між собою, базується на загальноприйнятих принципах. В унітарних країнах бюджетна система складається з двох ланок: центрального і місцевих бюджетів. У федеративних країнах (США, Німеччина, Росія) до цих ланок додаються ще бюджети членів федерації.

Сукупність всіх бюджетів, які входять до складу бюджетної системи України, є зведеним бюджетом України. Зведений бюджет використовується для реалізації засад державного регулювання економічного і соціального розвитку України.

Бюджетна система України ґрунтується на таких принципах.

1. Принцип єдності. Єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності. Акумуляція коштів бюджетів всіх рівнів на єдиному казначейському рахунку свідчить про єдність коштів у межах бюджетної системи України. Загальне визначення бюджетного процесу, його стадій, бюджетної класифікації, що застосовується до всіх ланок бюджетної системи, забезпечують її єдність. Матеріальний зміст цього принципу посилюється і відображається нормою ст. 92 Конституції України щодо встановлення державного бюджету, бюджетної системи України виключно законами України.

2. Принцип збалансованості. Повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період. Цей принцип деталізує одне з положень ст. 95 Конституції України, базується на раціональному співвідношенні обсягу доходів і витрат, забезпечення фінансування окремих функцій та завдань за рахунок фактично мобілізованих коштів від податків та інших податкових надходжень. Дотримання цього принципу створює умови для уникнення дефіциту та профіциту бюджету.

3. Принцип самостійності. Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади та органи місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування на визначення напрямів використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати і затверджувати відповідні бюджети.

4. Принцип повноти. До складу бюджетів підлягають включенню всі надходження до бюджетів і витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування. Цей принцип вимагає обліку та включення до бюджету всіх без винятку доходів і витрат, які мають акумулюватись на єдиному казначейському рахунку та інших бюджетних рахунках згідно з бюджетною класифікацією. Цей принцип застосовується на всіх стадіях бюджетного процесу, але не виключає і певної спеціалізації використання коштів, цільової спрямованості їх використання (згідно зі ст. 13 Бюджетного кодексу України у рамках бюджету існує спеціальний фонд).

5. Принцип обґрунтованості. Бюджет формується на реалістичних макро-показниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик і правил. Формування бюджетних показників здійснюється на підставі затверджених постановою Верховною Радою України Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період, а також затверджених постановою Кабінету Міністрів України стратегічних напрямків розвитку бюджетної системи на середньострокову перспективу, які містять найсуттєвіші обґрунтовані бюджетні показники.

6. Принцип ефективності. При складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути до досягнення запланованих цілей за умови залучення мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату за використання визначеного бюджетом обсягу коштів. Реалізація цього принципу спрямована на досягнення найбільш повної та своєчасної реалізації завдань держави. Його додержання дає змогу перейти до контролю за досягненням кінцевого результату при витрачанні бюджетних коштів, забезпечити їх ефективне використання, найбільш повне задоволення потреб за рахунок централізованих грошових фондів.

7. Принцип субсидіарності. Розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами має ґрунтуватись на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача. Цей принцип формує засади найефективнішого надання суспільних послуг безпосередньо споживачам. Децентралізація видатків у бюджетах забезпечує найбільш точне закріплення коштів відповідного бюджету за отримувачами бюджетних коштів, ефективніше виконання видаткових повноважень на місцях. Метою розмежування видатків між ланками бюджетної системи є підвищення ефективності їх використання. Однаковий рівень бюджетної забезпеченості на різних рівнях обумовлюється закріпленням відповідних доходів за ланками бюджетної системи та наданням міжбюджетних трансфертів. Утім посилення на принцип субсидіарності не відповідає на питання, чому видатки розділено між місцевими бюджетами саме на три групи: 1) видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують необхідне першочергове надання соціальних послуг, гарантованих державою, і які розташовані найближче до споживачів; 2) видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують надання основних соціальних послуг, гарантованих державою для всіх громадян України; 3) видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують гарантовані державою соціальні послуги для окремих категорій громадян, або фінансування програм, потреба в яких є в усіх регіонах України. Натомість ефективний розподіл має ґрунтуватись на законодавчому розмежуванні функціональних повноважень територіальних органів влади, що, на жаль, не відбувається.

8. Принцип цільового використання бюджетних коштів. Бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями. Тобто

бюджетні кошти використовуються їх розпорядниками та одержувачами для чітко визначеної мети, на яку спрямовані бюджетні видатки. За нецільове використання бюджетних коштів, бюджетні правопорушення встановлена фінансова та адміністративна відповідальність для розпорядників коштів.

9. Принцип справедливості та неупередженості. Бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. За рахунок бюджетної системи гарантується та забезпечується однаковий доступ усіх громадян України до соціальних програм, освіти, охорони здоров'я незалежно від місця їх проживання як на стадії формування надходжень доходів відповідних бюджетів, так і при розподілі трансфертів, збалансуванні бюджетів.

10. Принцип публічності та прозорості. Інформація про бюджет має бути оприлюднена. Міністерство фінансів України забезпечує доступність для публікації:

- проекту закону про державний бюджет;
- закону про Державний бюджет України на відповідний період з додатками, що є його невід'ємною частиною;
- інформації про виконання Державного бюджету України за підсумками кварталу та року;
- інформації про показники виконання зведеного бюджету України;
- іншої інформації про виконання Державного бюджету України. Проект закону про державний бюджет підлягає обов'язковій публікації в газеті "Урядовий кур'єр" не пізніше ніж через сім днів після його подання Верховній Раді України. Рішення про місцевий бюджет має бути оприлюднене не пізніше ніж через 10 днів з дня його прийняття. Норми бюджетного кодексу гарантують доступність інформації щодо кожної стадії бюджетного процесу, показників проекту бюджету, прийнятого бюджету, звіту про його виконання, проекту щодо основних напрямів бюджетної політики. Відповідними процесуальними нормами забезпечуються гарантії гласності, оприлюднення закону та рішень про бюджет, етапів підготовки та розгляду звітів про виконання бюджету тощо.

11. Принцип відповідальності учасників бюджетного процесу. Кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу. Відповідно до цього закріплюються повноваження учасників бюджетного процесу щодо дотримання бюджетного законодавства, вводиться поняття бюджетного правопорушення та відповідальності за нього.

Отже, бюджетна система України включає чотири рівні, які відповідають адміністративно-територіальному поділу держави:

- 1) загальнодержавний;
- 2) Автономної Республіки Крим, обласний та міський міст державного підпорядкування (Києва і Севастополя);
- 3) міський міст обласного підпорядкування і районний;

4) базовий — міський міст районного підпорядкування, сільський і селищний.

Взаємозв'язок між усіма ланками бюджетної системи забезпечується за допомогою зведених бюджетів.

5.4 Економічна сутність і склад доходів бюджету

Доходи бюджету держави, їхній зміст доцільно розглядати з використанням тих же підходів, що й зміст бюджету. Як об'єктивна економічна категорія бюджет держави відображає такі грошові відносини, котрі пов'язані з розподілом і перерозподілом ВВП з метою формування та використання основного централізованого фонду грошових коштів держави. Отже, бюджетні відносини охоплюють, з одного боку, процес формування основного централізованого фонду грошових коштів держави, а з іншого — процес використання коштів цього фонду. У першому випадку бюджетні відносини виступають у вигляді доходів, у другому — у вигляді видатків.

Таким чином, дохід бюджету — об'єктивне економічне явище, пов'язане з сукупністю економічних відносин з приводу розподілу та перерозподілу ВВП з метою формування основного централізованого фонду грошових коштів держави. За своєю сутністю доходи бюджету, з одного боку, є результатом розподільних процесів, а з іншого — об'єктом подальшого розподілу на окремі цільові фонди відповідно до функцій держави.

Форми і методи мобілізації грошових коштів до бюджету залежать від умов і методів господарювання, завдань, які вирішує суспільство на конкретному етапі свого розвитку, стану економіки та інших чинників. У процесі мобілізації держава може використовувати як загальні методи, властиві всім суб'єктам фінансовим відносин, так і специфічні

Загальними методами вважаються мобілізація доходів від продуктивної діяльності, від майна та державних угідь, запозичення. До спеціальних методів належать податковий та емісійний.

Отже, доходи бюджету — частка централізованих ресурсів держави, які потрібні для виконання нею відповідних функцій. Вони виражають економічні відносини, що виникають у процесі формування основного централізованого фонду грошових коштів і надходять у розпорядження органів державної влади та управління. Доходи бюджету відображають економічні відносини держави з підприємствами, установами, організаціями, фізичними установами, які виникають у процесі стягнення бюджетних платежів. Вони є фінансовою базою діяльності держави. їх склад, форми мобілізації залежать від системи і методів господарювання, а також від економічних завдань, які вирішує суспільство у певний період. Доходи бюджету утворюються за рахунок надходжень на безповоротній основі, справляння яких передбачене законодавством України.

Доходи бюджету доцільно розглядати як істотний фактор, що здійснює вплив на сукупне споживання та заощадження через рівень дохідності різних видів економічної діяльності. Високий рівень вилучення коштів у підприємств і

населення призводить до зменшення підприємницької активності, сукупного попиту, що відповідно впливає на зменшення обсягів виробленої продукції і, зрештою, призводить до зменшення обсягу новоствореної вартості та, відповідно, до зменшення надходжень до бюджетів. У дохідній частині бюджету зосереджується та частина вартості валового внутрішнього продукту, яка у процесі розподілу і перерозподілу доходів і нагромаджень може бути спрямована на розвиток економіки держави, соціальний захист населення, соціально-культурні заходи, потреби оборони, управління. Основним джерелом формування фінансових ресурсів, акумульованих у державному бюджеті, є податки, суть яких у першу чергу полягає у примусовому відчуженні державою частини новоутвореної вартості. Основне джерело доходів — ВВП, який створюється працею фізичних осіб та діяльністю суб'єктів господарювання у виробничій сфері. Складовою доходів виступає чистий дохід державного сектору господарства, який є власністю самої держави.

Відповідно до Бюджетного кодексу України доцільно розрізняти такі кошти бюджетів:

- доходи бюджету — усі податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, дарунки, гранти);

- надходження до бюджету — доходи бюджету та кошти, залучені в результаті взяття боргових зобов'язань органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування;

- кошик доходів бюджетів місцевого самоврядування — податки і збори (обов'язкові платежі), що закріплені Бюджетним кодексом на постійній основі за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів.

За групами і видами доходи бюджету поділяють на: податкові надходження, неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, міжбюджетні трансферти.

5.5 Видатки бюджету, їх сутність, склад і класифікація

Видатки бюджету відіграють провідну роль у фінансовому забезпеченні потреб соціально-економічного розвитку суспільства. На обсяги, склад і структуру видатків впливають обсяги і характер функцій держави, адже в умовах товарно-грошових відносин будь-яка держава повноцінно зможе виконувати свої функції, маючи для цього необхідну суму бюджетних ресурсів.

Відповідно до Бюджетного кодексу України видатки бюджету — це кошти, що спрямовуються на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом, за винятком коштів на погашення основної суми боргу та повернення надміру сплачених до бюджету сум. Поняття "видатки" у кодексі розкривається за допомогою витрат, а витрати — за допомогою видатків, зокрема підкреслюється, що витрати бюджету — це видатки бюджету та кошти на погашення основної суми боргу.

На перший погляд, видатки і витрати характеризують одні й ті самі процеси. Однак насправді між видатками й витратами є суттєві відмінності.

Так, термін "видатки" використовується для найменування тих розподільних відносин, які пов'язані з використанням централізованого грошового фонду держави. Вони здійснюються на стадії розподілу ВВП, характеризуються одностороннім рухом грошових коштів ($G \rightarrow$) і не обмінюються на відповідні еквіваленти. Суб'єкт відносин виділяє видатки (видає гроші зі свого фонду) для їхнього подальшого використання без одночасного отримання еквівалентної вартості товарів чи послуг.

На відміну від видатків бюджету, витрати здійснюються відповідними суб'єктами на стадії обміну, характеризуються двостороннім рухом вартостей ($G \rightarrow T$), тобто обмінюються на необхідний еквівалент вартості товарів чи послуг. Крім цього, витрати є елементом формування собівартості продукції і послуг, що виділяються і реалізуються розпорядниками бюджетних коштів. Тому проведення витрат виходить за межі сфери бюджетних відносин і стосується кінцевого використання бюджетних ресурсів держави. Отже, видатки бюджету за певних умов перетворюються на витрати (виплата зарплати, оплата вартості товарно-матеріальних цінностей, комунальних послуг тощо). Однак окремі видатки можуть не набувати форм витрат, а виділені бюджетні кошти продовжуватимуть свій рух (виплата стипендій, соціальних допомог, погашення позик тощо). У цілому зв'язок видатків бюджету із витратами наведено на рисунку 6.5, на якому зображено рух бюджетних коштів у процесі здійснення видатків від держави до розпорядників бюджетних коштів. Отже, розпорядники бюджетних коштів є суб'єктами бюджетних відносин, через яких забезпечується виконання видаткової частини бюджету. Розпорядниками бюджетних коштів виступають керівники бюджетних установ, уповноважені на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення видатків бюджету. За обсягами наданих прав розпорядники бюджетних коштів поділяються на головних і розпорядників нижчого рівня (другого, третього ступеня). Головними розпорядниками бюджетних коштів виступають керівники міністерств, відомств, центральних установ, управлінь та відділів місцевих державних адміністрацій і виконавчих комітетів місцевих рад. Розпорядниками коштів другого ступеня є керівники установ, які підпорядковуються головному розпоряднику й одночасно мають у своєму підпорядкуванні керівників нижчого рівня. Розпорядниками коштів третього ступеня є керівники низових ланок, бюджетних установ базового рівня, які не мають у підпорядкуванні суб'єктів господарювання нижчого рівня.

Розподільні процеси, пов'язані з видатками бюджетів, характеризуються різноманітністю та взаємозв'язком. Вони охоплюють розмаїття відносин з приводу розподілу і використання коштів бюджетного фонду держави і відображають напрями розподілу бюджетних ресурсів держави. В основі такого розподілу лежать функції держави, їх обсяг і характер, визначені Конституцією України. Причому є тісний діалектичний взаємозв'язок між видатками бюджетів і функціями держави, який полягає у тому, що збільшення функцій

зумовлює збільшення видатків, і навпаки. Функції держави є визначальним чинником, який впливає на обсяги видатків бюджетів та їх розподіл і використання, адже без достатнього рівня бюджетних ресурсів такі функції якісно виконати не можливо. Тому в теорії і на практиці під час складання бюджету, визначення його параметрів держава зобов'язана виходити не з обсягів доходів, а з потреби у видатках. Це підтверджується світовим історичним досвідом та фінансовою наукою.

Видатки бюджетів характеризуються певними ознаками. Наукову класифікацію видатків доцільно здійснювати за такими ознаками: роллю у виробництві ВВП, роллю у відтворюючих процесах суспільним призначенням, рівнями бюджетної системи, рівнями повноважень, функціональним призначенням, відомчим призначенням, цільовим призначенням, програмним призначенням, формами фінансування.

Так, за роллю і місцем видатків у виробництві ВВП видатки бюджетів можна поділити на дві групи: 1) видатки, пов'язані з розвитком виробничої сфери; 2) видатки, за допомогою яких забезпечується функціонування і розвиток сфери суспільних послуг. Обидва напрями для держави мають важливе значення і є об'єктивно необхідними. Держава у ролі організатора відносин у виробничій сфері та власника виробничих засобів зобов'язана вкладати кошти у розвиток тих підприємств та галузей, які визначають її могутність, оскільки такі затрати швидко скуповуються, сприяють значному збільшенню ВВП, що є матеріальною основою бюджету.

Водночас значну частину бюджетних коштів держава змушена вкладати у розвиток сфери суспільних послуг, що є основною умовою її функціонування. Освіта, охорона здоров'я, культура, соціальне забезпечення, оборона, управління є тими підвалинами, які забезпечують існування та розвиток держави, якісне виконання нею своїх функцій.

Таким чином, за допомогою видатків бюджетів держава має можливість:

- регулювати розподіл грошових коштів між виробничою сферою і сферою суспільних послуг;
- впливати на вартісну структуру виробництва;
- стимулювати розвиток пріоритетних, нових галузей та виробництв, суттєво впливаючи на зміцнення своєї економічної могутності.

За роллю у відтворюючих процесах видатки бюджетів поділяють на поточні і капітальні. Поточними вважаються видатки, які спрямовані на забезпечення простого відтворення і стосуються фінансування поточної діяльності перехідної мережі підприємств, організацій та установ. Капітальні видатки — це видатки розвитку, пов'язані з розширеним відтворенням і фінансуванням інвестиційної та інноваційної діяльності. За використання такого поділу видатків Бюджетний кодекс України передбачає можливість формування поточного бюджету і бюджету розвитку.

Використовуючи поділ видатків за суспільним призначенням можна виділити чотири групи: видатки на економіку, видатки на соціальні заходи, видатки на оборону та видатки на управління. Це дасть можливість забезпечити

бюджетними ресурсами всі напрями суспільної діяльності держави (економічної, соціальної, оборонної та управлінської) і створити базу для розроблення функціональної класифікації видатків.

За рівнями бюджетної системи можна виділити видатки Державного бюджету України та видатки місцевих бюджетів. Обсяги та спрямування видатків першої групи визначаються щорічними законами про Державний бюджет України, а другої — рішеннями Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад.

Враховуючи різні види повноважень органів державної влади, управління та місцевого самоврядування видатки бюджетів ділять на три групи: видатки на здійснення неделегованих державних повноважень (які не можуть бути передані місцевому самоврядуванню), видатки на здійснення делегованих повноважень і видатки на здійснення власних повноважень.

5.6 Бюджетний процес

Процедура, за якою відбувається бюджетний процес, визначається бюджетним регламентом. Бюджетний регламент — документ, у якому встановлюється порядок, строк складання, розгляду та затвердження бюджету, а також організація його виконання. Бюджетний регламент визначає:

- чітке розмежування функцій між органами державної влади та державного управління;
- форми документів, що використовуються у бюджетному процесі;
- особливий порядок виконання бюджету в разі його несвочасного затвердження;
- відповідальність органів влади за порушення бюджетного регламенту.

Бюджетний регламент затверджується Верховною Радою України та є основою для організації бюджетного процесу. Бюджетний процес — регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням і виконанням бюджетів, контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України. Бюджетний кодекс України визначає такі стадії бюджетного процесу:

- 1) складання проектів бюджетів;
- 2) розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;
- 3) виконання бюджету, в тому числі у разі необхідності внесення змін до закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві бюджети;
- 4) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Від початку складання бюджетів до затвердження звітів про їх виконання весь бюджетний процес проходить під контролем Верховної Ради України. Тривалість стадій бюджетного процесу різна в окремих країнах, але в більшості випадків весь процес триває в середньому близько двох років. Бюджет складається на рік. Цей період має назву бюджетного періоду. В Україні він

збігається з календарним роком, проте є держави, у яких бюджетний рік не збігається з календарним, наприклад у США бюджетний рік триває з 1 жовтня по 30 вересня, у Швеції — зі липня по 30 червня, в Японії — 1 квітня по 31 березня.

Велика роль у бюджетному процесі відводиться бюджетному плануванню, яке охоплює складання проектів бюджетів, їхній розгляді затвердження, оскільки від правильного визначення планових показників бюджету залежить якість його виконання. Наприклад, за сутністю бюджетне планування можна охарактеризувати як науково-обґрунтований процес визначення обсягів і джерел формування та напрямів використання централізованого фонду грошових коштів держави. За змістом бюджетне планування — це особлива сфера фінансової діяльності держави, пов'язана з обґрунтуванням певних управлінських рішень стосовно її фінансового забезпечення, тобто специфічна сфера управління. За формою бюджетне планування виступає як процес складання, розгляду і затвердження основного фінансового плану — державного бюджету.

Особливостями бюджетного планування є те, що держава використовує його для визначення рівня централізації фінансових ресурсів у процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту, методів мобілізації грошових коштів до централізованого фонду, напрямів використання бюджетних коштів відповідно до засад економічної політики держави. Саме за допомогою бюджетного планування можна забезпечити належне функціонування бюджетної системи держави, поступове зростання темпів соціально-економічного розвитку, якщо таке передбачено соціально-економічною стратегією. Організація бюджетного планування передбачає проходження трьох стадій: складання, розгляд і затвердження бюджетів.

5.7 Поняття стану бюджетного фонду та дефіциту бюджету

Бюджетний фонд як об'єктивна обумовлена економічна форма руху частини вартості валового продукту, що пройшла відповідні стадії розподілу і надійшла в розпорядження держави для задоволення суспільних потреб, виступає у вигляді централізованого фонду грошових коштів. Характеризується великими масштабами, складною внутрішньою структурою, цільовим спрямуванням. Конкретний обсяг бюджетного фонду, джерела надходження та напрями використання коштів визначаються щорічними законами про Державний бюджет України, рух коштів фонду відображається в основному фінансовому плані України. Таким чином, державний бюджет, як і всі інші фінансові плани, має бути збалансованим, тобто обсяг доходів — дорівнювати обсягу видатків.

У процесі збалансування бюджету шляхом зіставлення його дохідної і видаткової частин визначаються показники стану бюджету, до яких належать: рівновага доходів і видатків бюджету (баланс бюджету), бюджетний профіцит

(перевищення доходів над видатками бюджету), бюджетний дефіцит (перевищення видатків над постійними доходами бюджету).

Показник рівноваги доходів і видатків свідчить про збалансованість бюджету, тобто про достатність дохідних джерел для фінансування потреб держави у плановому році. Такий стан вважається оптимальним, а його досягнення — найважливішим завданням бюджетного планування.

Бюджетний профіцит — відносний показник, який свідчить про перевищення доходів над видатками. Специфічність цього показника полягає у тому, що "зайвих" грошей у держави немає і держава завжди може знайти потребу" на яку необхідно спрямувати нерозподілені бюджетні кошти. Отже, профіцит створюється не з метою виявлення надлишку коштів бюджетного фонду, а відповідно до Бюджетного кодексу України лише для погашення основної суми боргу.

Показник бюджетного дефіциту свідчить про перевищення передбачених у бюджеті видатків над постійними доходами, до яких відносять податки, збори й обов'язкові платежі, що відповідно до бюджетної класифікації вважаються доходами бюджету. Наявність бюджетного дефіциту свідчить, що у плановому бюджетному році до бюджету включені такі видатки держави, які не мають грошового забезпечення. Таке явище є негативним. Однак бюджетний дефіцит не свідчить про незбалансованість бюджету у цілому, оскільки у процесі складання і затвердження бюджету визначаються необхідні джерела фінансування дефіциту.

Показники дефіциту (як і профіциту) розраховуються під час складання бюджету, записуються окремим рядком у законі про Державний бюджет України на плановий рік, тобто мають стосунок до бюджету як основного фінансового плану. За результатами виконання бюджету такі показники розраховуються за спеціальною методикою і відображаються у звітності про виконання бюджету.

Фінансова теорія передбачає три класичних концептуальних підходи до збалансування державного бюджету, кожен з яких має характерні риси та економічні наслідки:

- 1) збалансування на щорічній основі;
- 2) збалансування в ході економічного циклу;
- 3) збалансування на основі функціонування фінансів.

Збалансування бюджету на щорічній основі означає, що витрати держави мають вирівнюватися з доходами у межах кожного року. Такий підхід є найбільш доцільним і обґрунтованим.

Однак глибше дослідження такої концепції свідчить про її недоліки, оскільки вступає в суперечності зі стабілізаційною функцією бюджетної політики. Якщо економіка країни увійшла у фазу падіння, ВВП скорочується, то автоматично зменшуються надходження податків, а державний бюджет набуває дефіцитних ознак. В умовах збалансування бюджету на щорічній основі держава змушена або збільшити податки, або обмежити власні видатки, або поєднати ці заходи. Оскільки перераховані заходи мають стримуючий

характер, кожний з них зменшує ділову активність, сукупний попит, що погіршує коливання економічного циклу і збільшує обсяг дефіциту бюджету. Отже, ця концепція за певних умов є економічно неефективною і не може забезпечити соціально-економічну стабільність у тривалому періоді.

Концепція збалансування бюджету на циклічній основі частково усуває проблеми, що виникають у процесі збалансування на щорічній основі і характеризуються протилежними підходами. Відповідно до цієї концепції уряд балансує бюджет не щорічно, а в межах економічного циклу, реалізуючі при цьому засади антициклічної політики. Зокрема, під час падіння виробництва з метою стимулювання ділової активності і підприємництва держава зменшує податки і збільшує державні закупівлі (видатки), цілеспрямовано збільшуючи дефіцит. Протягом інфляційного піднесення держава підвищує податки і скорочує державні витрати, що дає можливість вилучити з обігу частину грошової маси, створити бюджетний надлишок, за допомогою якого можна буде покрити державні борги, що з'явилися в період спаду. Однак, крім позитивних, ця концепція має негативні якості, оскільки за глибиною і тривалістю зростання та падіння цикли нееквівалентні між собою. Отже, у межах економічного циклу не досягається гармонії між надлишком і дефіцитом, внаслідок чого бюджет у цілому залишається незбалансованим.

Третя концепція збалансування бюджетів на основі функціонування фінансів передбачає підпорядкування збалансування як на щорічній, так і на циклічній основі питанням стабілізації та оздоровлення економіки. Отже, макроекономічна стабілізація є кінцевою метою бюджетної політики, а державний бюджет — інструмент її досягнення. Ця концепція допускає можливість існування дефіцитного бюджету, якщо такий дефіцит є необхідною умовою стабілізації економіки.

Бюджетний дефіцит — дуже складне економічне явище, у якому віддзеркалюються різні аспекти соціально-економічного розвитку суспільства, ефективність економічної політики держави. Він має різні вияви, характеризується розмаїттям причин, чинників і наслідків.

Сучасна фінансова наука передбачає класифікацію бюджетного дефіциту за такими ознаками:

- строком виникнення;
- місцем виникнення;
- формою вияву;
- причинами виникнення;
- напрямками дефіцитного фінансування;
- критерієм визначення складових;
- строком дії;
- зв'язком із державним боргом.

У світовій практиці одним із найважливіших методів боротьби з хронічними дефіцитами, основним видом діяльності, спрямованої на зниження обсягів державного боргу, інфляції і досягнення сталого розвитку, було застосування спеціальних фіскальних правил. Це правила і процедури, за

допомогою яких політичні діячі приймають рішення у сфері фінансової політики стосовно величини і розподілу державних видатків і джерел їхнього фінансування (податкового чи боргового). Ці правила набувають форми законодавчих норм, процедур бюджетного процесу і цифрових задач (граничних показників).

У різних країнах фінансові правила мають свої особливості. Усі правила можна об'єднати у певні групи.

1. Правила збалансованого бюджету, серед яких центральне місце займає "золоте правило" державних фінансів, що передбачає збалансованість поточних бюджетних доходів і видатків (застосовується у Німеччині, Японії, щодо місцевих бюджетів у США), циклічний бюджетний баланс (Нідерланди, Швейцарія), встановлення граничних розмірів частки бюджетного дефіциту у ВВП (країни Європейського Співтовариства).

2. Правила запозичень, щодо обмежень або заборони використання окремих джерел державних запозичень. Серед цих правил можна виділити: заборону внутрішніх державних запозичень (використовується у країнах з недостатньо розвинутими фінансовими ринками, наприклад в Індонезії), заборону державних запозичень у центрального банку (країни ЄС, США, Японія, Канада, Аргентина, Угорщина) або обмеження їхнього розміру у відсотках до минулорічних доходів чи видатків уряду (Бразилія, Єгипет, Марокко).

3. Боргові та резервні правила, які полягають у встановленні лімітів щодо акумулювання валового (або чистого) державного боргу у відсотках до ВВП (країни ЄС), а також пов'язані з формуванням спеціальних резервних фондів для запобігання фінансової кризи у несприятливі періоди, коли виникає необхідність підтримувати соціальні виплати на фоні зменшення доходів.

Однак у сфері фінансових правил не має уніфікованих вимог. Кожна країна сама встановлює свої фінансові обмеження, враховує власні потреби й враховує особливості свого бюджетного процесу.

Відповідно до фінансових правил щорічно у процесі складання, розгляду, затвердження і виконання бюджету доцільно проводити комплекс тактичних заходів, пов'язаних зі збалансуванням бюджету, скороченням бюджетного дефіциту. До таких заходів відносять:

- удосконалення нормативно-правового забезпечення бюджетного процесу, своєчасне внесення необхідних змін у закони та нормативні акти, які б забезпечили якісне збалансування бюджету на всіх стадіях бюджетного процесу;

- пошук реальних резервів збільшення доходів бюджету, створення платникам податків сприятливих умов для розвитку своєї діяльності, збільшення об'єктів оподаткування;

- щорічне уточнення бюджетних нормативів та норм видатків, які б, з одного боку, забезпечували якісне виконання суб'єктами бюджетних відносин своїх функцій, а з іншого — сприяли економному, раціональному та ефективному використанню бюджетних коштів;

- використання прогресивних технологій бюджетного планування та бюджетного регулювання, спрямованих на визначення реальних показників обсягів доходів і видатків, оптимальне збалансування бюджетів усіх рівнів;
- удосконалення планування і розвиток системи платних послуг у соціально-культурній сфері, що сприятиме збільшенню надходжень спеціального фонду бюджету і зміцненню фінансової бази відповідних бюджетних установ;
- наукове обґрунтування річних бюджетних програм, які підлягають фінансуванню з бюджету, своєчасне внесення корективів у перехідні середньо-і довгострокові бюджетні програми;
- удосконалення трансфертної політики, зменшення непродуктивних трансфертних виплат окремим галузям реального сектору економіки, підвищення ефективності трансфертних платежів;
- складання щорічних бюджетів на багатоваріантній основі, внаслідок чого можна сформулювати оптимальну структуру доходів і видатків;
- поступова відмова від концепції пріоритету бюджетних видатків і дефіцитного фінансування (видатки, що перевищують заплановані доходи, відображати у бюджеті розвитку і фінансувати у межах додатково отриманих доходів та залучених неінфляційних джерел);
- постійний розвиток ринку державних цінних паперів, що сприятиме фінансуванню видатків бюджету без збільшення грошової маси в обігу;
- оптимальне збалансування поточного бюджету у процесі складання бюджетного розпису;
- відмова від адміністративного тиску на платників податків у процесі виконання бюджету, удосконалення чинного податкового механізму;
- скорочення системи податкових пільг, особливо малоефективних;
- попередження виникнення у суб'єктів господарювання податкового боргу, ефективна протидія відмиванню "брудних" грошей та дієва підтримка Державної програми детінізації економіки;
- удосконалення системи податкового контролю, підвищення його ефективності;
- запровадження жорсткого режиму економії бюджетних коштів;
- скорочення витрат на управління;
- ліквідація необґрунтованих економічних і соціальних пільг;
- посилення відповідальності керівників усіх ланок управління за нецільове використання бюджетних коштів.

Тема 6. Страхування. Страховий ринок

- 6.1. Економічна природа і сутність страхування
- 6.2. Функції принципи страхування
- 6.3. Класифікація страхування
- 6.4. Поняття страхового ринку, його структура
- 6.5. Державне регулювання у сфері страхування

6.1 Економічна природа і сутність страхування

Страхування є однією з найбільш давніх історичних і складних економічних категорій, невід'ємною частиною людського життя. Страхові відносини виникли у суспільстві в процесі його історичного розвитку. Людство завжди прагнуло захистити себе від різного роду ризиків та було змушене вживати запобіжні заходи для забезпечення достатніх умов життєдіяльності та виробничого процесу.

Термін "страхування" походить від лат. "securus" і "sine cura", що означають "безтурботний". Поняття "страхування" досить часто пов'язують зі словом "страх", а тому вживають у значеннях "підтримка", "гарантія успіху", "захист".

Зародження страхових відносин відбулося ще за тисячі років до нашої ери. Так, окремі елементи страхування простежувалися в законах царя Хаммурапі у Вавилоні (близько 1800 р. до н. е.): розподіл між зацікавленими особами ризику можливих втрат (збитків), захист їх інтересів у разі настання певних подій. Найдавнішою формою страхового захисту було взаємне страхування. У XIII ст. воно поступово поширювалося в Італії, Англії, Німеччині, де значного розвитку набули торгівля, грошові розрахунки, морське судноплавство.

У XVII ст. у Західній Європі, а у XVIII ст. і на теренах сучасної України особливо активно розвивається класичне страхування за всіма видами ризиків: морське та вогневе страхування, страхування життя та від нещасних випадків. Страхові платежі та внески стають регулярними, мобілізуються у відповідному страховому фонді з метою організації страхового захисту, з'являються страхові товариства, які здійснюють свою діяльність задля отримання прибутку. Такі зміни привели до нового розуміння суті страхування.

В умовах командно-адміністративної системи управління народним господарством та державної монополії в страховій галузі страхування не враховувало інтереси зацікавлених осіб.

Із розвитком ринкових відносин змінюється і посилюється роль страхування. Розвиток суспільних відносин, удосконалення засобів виробництва призводять до збільшення кількості ризиків та величини збитків від їх настання. Разом із необхідністю страхування класичних ризиків з'являється потреба у страхуванні підприємницьких, фінансових, кредитних,

банківських, валютних та нових специфічних ризиків перехідного етапу. В умовах ринку страхування стає не тільки методом захисту страхувальників від руйнівних стихійних лих, а й засобом захисту від несприятливих змін ринкової кон'юнктури, що можуть негативно вплинути на життєдіяльність усіх суб'єктів ринкових відносин.

Розкриваючи сутність страхування, доцільно розглядати його поняття в таких аспектах:

- як гарантію захисту майнових інтересів юридичних і фізичних осіб;
- як економічну категорію;
- як вид діяльності (бізнесу);
- як форму фінансового посередництва;
- як метод нейтралізації ризиків.

Офіційне, законодавчо регламентоване нормами права, визначення терміна "страхування" наведене в Законі України "Про страхування" (зі змінами і доповненнями): страхування — вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення цих фондів. Відповідно рух грошових коштів між суб'єктами страхових правовідносин відбувається під впливом обов'язкових норм, законів, встановлених державою. Такі цивільно-правові договірні відносини передбачають обов'язок страховика здійснити страхові виплати у разі настання страхових подій згідно з договором страхування, а відтак гарантують захист майнових інтересів громадян та підприємств.

Згідно із Законом України "Про страхування" до об'єктів страхування належать майнові інтереси, пов'язані з:

- життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника або застрахованої особи (особисте страхування);
- володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування);
- відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди застрахованій особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страхування відповідальності).

До суб'єктів страхування належать:

- страховики;
- страхувальники;
- застраховані;
- вигодонабувачі.

Страховики — фінансові установи, створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств з додатковою відповідальністю згідно із Законом України "Про господарські товариства" та Господарським кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених цими законодавчими

актами, а також які одержали в установленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності. Тобто страховики — спеціалізовані організації, які за певну плату (страхову премію) беруть на себе зобов'язання відшкодувати збитки, завдані страховою подією, або виплатити страхову суму страхувальникам чи особам, яких вони зазначили у договорі страхування.

В окремих випадках, встановлених законодавством України, страховиками визнаються державні організації (з використанням слів "державна", "національна"), що створені та діють відповідно до чинного законодавства, єдиним власником яких є держава. Слова "страховик", " страхова компанія", " страхова організація" та похідні від них можуть використовувати лише ті юридичні особи, які мають ліцензію на здійснення страхової діяльності. Страхова діяльність в Україні здійснюється виключно страховиками — резидентами України.

У страхових відносинах може брати участь декілька страховиків. Страхування об'єкта за одним спільним договором кількома страховиками називається співстрахуванням. Страховик може страхувати ризики з виконання всіх або частини своїх обов'язків перед страхувальником в іншого страховика. Такі дії страховиків називаються перестрахуванням. У таких відносинах виокремлюються два суб'єкти: перестрахувальник — страховик, що передає другому страховику договір страхування; перестраховик — страховик, який бере договір страхування і зобов'язання за ним.

Страхувальники — юридичні особи та дієздатні громадяни, які уклали зі страховиками договори страхування, сплачують страхові премії і мають право на отримання відшкодування у разі настання страхового випадку.

Застраховані — особи, що беруть участь в особистому страхуванні, об'єктом страхового захисту яких є життя, здоров'я і працездатність. Застрахована особа, яка сплачує страхові внески, є одночасно страхувальником.

Вигодонабувачі — особи, зазначені страхувальником у договорі страхування для отримання страхового відшкодування або страхової виплати у разі, якщо страхувальник чи застрахована особа не зможе скористатися належними сумами самостійно.

Страхування як економічна категорія є системою економічних (перерозподільних) відносин, що охоплює:

- формування спеціального грошового фонду за рахунок внесків фізичних та юридичних осіб;

- використання цього фонду для відшкодування збитків унаслідок несприятливих подій (ризиків).

З позиції цільового формування і використання страхового фонду страхування можна вважати фінансовими відносинами. Водночас страхування охоплює особливі фінансові відносини, які дають підстави відрізняти страхування від інших економічних категорій. Тому доцільно виокремити ознаки, що характеризують специфіку категорії страхування:

- перерозподільні відносини між учасниками сформування страхового фонду;

- наявність страхового ризику, тобто страхуванню властивий імовірнісний характер відносин;
- солідарне розкладення збитку між учасниками страхування;
- поворотність страхових платежів, мобілізованих у страховому фонді.

Наведені ознаки вказують на те, що страхування тісно взаємодіє з такими економічними категоріями, як фінанси і кредит, проте має і принципові відмінності.

По-перше, страхування, як і фінанси, зумовлене рухом грошових коштів під час формування та використання відповідних цільових фондів у процесі розподілу та перерозподілу доходів і нагромаджень усіх суб'єктів господарювання. З одного боку, наявність такої ознаки наближує страхування до категорії фінансів, а з іншого — підкреслює його особливості.

По-друге, для страхування характерні економічні відносини, пов'язані лише з перерозподілом доходів і коштів для нагромадження з метою відшкодування збитків. Перерозподіл між учасниками страхових відносин має замкнений характер, пов'язаний із солідарним розкладенням нанесеного збитку. Замкненість полягає у тому, що використання страхового фонду обмежується суб'єктами, які брали участь у його формуванні. Тоді як однією з ознак фінансових відносин є нееквівалентний характер перерозподілу.

По-третє, страхування базується на можливості настання страхового випадку, тобто страхуванню притаманний імовірнісний характер відносин. Відповідно рух грошових коштів у страхуванні залежить від ступеня ймовірності заподіяння збитку страховими подіями. Чим вищою є така ймовірність, тим більшим є страховий внесок і розмір відшкодування. Фінансування має плановий характер формування та використання грошових фондів.

По-четверте, замкнене розкладення збитків зумовлює таку специфічну ознаку страхування, як поверненість страхових платежів, унесених до страхового фонду. Внески кожного учасника страхового фонду призначені для страхових виплат, тобто повертаються у вигляді страхових сум або страхового відшкодування. Принцип повернення коштів характерний і для такої економічної категорії, як кредит, однак не можна сказати, що страхувальник кредитує страховика, оскільки він купує страховий захист. Проте необхідно зауважити, що кредитний характер страхових відносин притаманний насамперед страхуванню життя, кошти за яким повертаються або платникові, або спадкоємцям, тоді як для ризикових видів страхування цей принцип має місце лише у разі настання страхових подій.

Отже, страхування як економічна категорія — сукупність перерозподільних відносин, які виникають між двома суб'єктами — страховиком і страхувальником — з приводу формування грошових фондів за рахунок сплати останнім страхових внесків з метою захисту майнових інтересів у разі настання страхових випадків та поповнення цих фондів у процесі ефективного розміщення тимчасово вільних коштів на фінансовому ринку.

У ринковій економіці страхування здійснюється на комерційних засадах (за винятком державного соціального страхування), виступаючи важливим напрямом підприємницької діяльності. Так, страхові компанії шляхом реалізації страхових послуг, з одного боку, забезпечують соціальний ефект у суспільстві — страховий захист добробуту людства, а з іншого — займаються комерційною діяльністю, яка дає прибуток. Джерелом прибутку страховика є доходи від страхової діяльності, від розміщення тимчасово вільних коштів в об'єкти виробничої та невиробничої сфер діяльності, банківські депозити, акції, облігації тощо. З цієї позиції страхування можна розглядати як вид діяльності (бізнесу).

Страхові компанії відіграють велику роль у стимулюванні господарської активності учасників ринку, який створює конкурентне середовище, що викликає потужну психологічну мотивацію їх економічної діяльності. Страхування насамперед створює для всіх учасників рівні права, можливість отримати вигоду, надає впевненості в розвитку бізнесу. В такому аспекті страхування можна розглядати як форму фінансового посередництва, яка забезпечує формування та цільове використання спеціальних грошових фондів.

У ринкових умовах господарювання розширюється коло ризиків, посилюється їх вплив на підприємництво і життєдіяльність людини. При цьому кошти, мобілізовані у страхових фондах страхових компаній, є вагомим джерелом компенсації можливих фінансових втрат випадку настання ризикових подій. Відповідно з позиції управління ризиками страхування є методом нейтралізації ризиків у всіх сферах життя та господарської діяльності.

6.2 Функції принципи страхування

Економічній сутності страхування відповідають його функції, які конкретизують зміст цієї категорії.

Ризикова функція (функція страхового захисту) полягає в переданні за певну плату страховику матеріальної відповідальності за наслідки ризику в разі настання страхових подій, передбачених чинним законодавством або договором страхування. Саме в рамках реалізації ризикової функції визначається об'єктивна необхідність страхового захисту.

Функція формування і використання страхових резервів визначає особливість страхування як економічної категорії. За допомогою створення достатнього обсягу страхових резервів у вигляді страхових внесків здійснюється відшкодування матеріального збитку в разі настання страхових випадків або виплата страхових сум по закінченні дії договору страхування життя. Право на покриття збитків та страхові виплати мають тільки ті фізичні та юридичні особи, які є безпосередніми учасниками формування страхового фонду. Реалізація фінансової функції страхування також відбувається в Процесі управління страховими резервами з метою отримання доходів і прибутку.

Заощаджувальна функція дає змогу страхувальнику за рахунок страхових внесків накопичити певну страхову суму за умови відсутності страхового

випадку за час дії договору страхування. Така функція характерна лише для довгострокового страхування. Серед заощаджувальних видів виокремлюється особисте страхування, зокрема страхування життя.

Превентивна функція страхування спрямована на попередження можливих збитків та зменшення їх наслідків від несприятливих страхових подій. Здійснення такої функції передбачає широкий комплекс заходів, їх фінансування за рахунок частини коштів страхового фонду з метою зменшення страхового ризику. При цьому страховики та страхувальники об'єктивно зацікавлені у попередженні настання страхових випадків.

Інвестиційна функція страхування передбачає розміщення тимчасово вільних коштів страховика у різні активи на умовах безпечності, поворотності, прибутковості та диверсифікації. Специфіка договору страхування визначається особливістю перерозподілу коштів методом страхування та дає можливість страховику тимчасово, протягом дії договору, користуватися та розпоряджатися акумульованими у страхових резервах коштами страхувальників. При цьому забезпечуються умови для інвестування цих коштів в економіку у вигляді прямих інвестицій, через фондовий ринок, або за допомогою фінансових посередників з метою отримання прибутку.

Контрольна функція виявляється одночасно з іншими функціями у певних страхових взаємовідносинах. Відповідно до контрольної функції здійснюється фінансовий контроль за правильним проведенням страхових та інвестиційних операцій, оптимальним формуванням та цільовим використанням страхових капіталів.

Страхування характеризується не лише певними функціями, а й ґрунтується на основних, вихідних положеннях, що забезпечують його дію як економічного інструменту. У страхуванні виділяють загальні і конкретні принципи.

Страховий ризик — ймовірність настання страхової події, що виражає обсяг можливої відповідальності страховика за певним видом страхування. Конкретним проявом реалізації страхового ризику є страховий випадок, тобто фактичне настання непередбачуваної події.

Страховий інтерес. Будь-який договір страхування може бути укладений тільки за наявності у страхувальника інтересу до організації захисту на випадок втрати майна, здоров'я чи життя. Це гарантує отримання певних доходів у разі настання спеціально обумовлених подій. Зацікавленість у страховому захисті всіх суб'єктів ринку шляхом передання відповідальності за наслідки ризику спеціалізованим установам зростає з потребою відшкодування збитку в умовах дефіциту фінансових ресурсів держави та підприємств або з можливостями одержання визначених страхових сум по закінченні дії договору страхування.

Принцип максимальної сумлінності можна вважати принципом взаємної правдивості між страховиком та страхувальником. Страхувальник повинен надати страховику всю інформацію про об'єкт страхування для оцінки ризику і визначення ціни страхової послуги, а страховик зобов'язаний правильно визначити збиток і виплатити страхове відшкодування.

Принцип реальності страхового захисту передбачає виплату відшкодування в розмірах реального збитку. Реалізація такого принципу вимагає створення умов, за яких досягається мета страхування. Відповідно необхідно дотримуватися конкретних принципів страхування.

Принцип платності передбачає передачу ризику за плату від страхувальника до страховика. Це дає змогу страховику сформувати відповідні страхові резерви, забезпечити окупність та прибутковість його діяльності.

Принцип неперервності означає, що особі для отримання страхової виплати необхідно мати постійно діючий договір страхування, оскільки за його відсутності страхова виплата здійснюватися не буде.

Принцип поворотності передбачає повернення страхувальнику страхових платежів у вигляді страхового відшкодування в разі настання страхового випадку (при ризиковому страхуванні) або страхової суми (при страхуванні життя).

Принцип диверсифікації означає можливість здійснення діяльності страхових компаній поза межами основного бізнесу. Чинним законодавством чітко визначено, що предметами безпосередньої діяльності страховика може бути лише страхування, перестрахування і фінансова діяльність, пов'язані з формуванням і розміщенням страхових резервів та їх управлінням. Проте цей принцип проявляється в рамках основної діяльності страховика, коли йдеться про розпорошення взятих на страхування ризиків за територіальною та галузевою ознаками, а також інвестиційної діяльності страховика.

Принцип франшизи передбачає частину збитків, яка згідно з договором страхування не відшкодовується страховою компанією, тобто власну участь страхувальника у відшкодуванні збитків. Такий принцип застосовується з метою уникнення виплати за невеликими збитками, створення економічної зацікавленості у страхувальників, захисту страховиків від зловживань страхувальників.

Принцип суброгації означає передачу страховику, який виплатив страхове відшкодування, права вимоги до особи, відповідальної за заподіяний збиток. Інша назва — регресне право. На практиці таке право застосовується ще й до настання реальної виплати відшкодування.

Принцип контрибуції, відповідно до якого одна страхова компанія вимагає від іншої або інших компаній розподілити між собою виплату страхового відшкодування у випадку страхування одного і того ж об'єкта одночасно кількома компаніями від однакових ризиків. Для реалізації такого принципу на практиці необхідно перевірити достовірність інформації про наявність не менше двох полісів на відшкодування збитків за однаковими ризиками одних і тих самих предметів страхування.

З метою забезпечення надійного страхового захисту, платоспроможності та фінансової стійкості страховика у страхуванні застосовується принцип співстрахування (страхування об'єкта за одним спільним договором кількома страховиками) та перестрахування (передача однією страховою компанією іншій частини своїх зобов'язань згідно з укладеними договорами).

6.3 Класифікація страхування

Багатогранність і розгалуженість об'єктів страхування, широкий спектр страхових відносин передбачають необхідність класифікації страхування.

За формами проведення страхування поділяється на добровільне та обов'язкове.

Добровільне страхування здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснення такого страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно, відповідно до вимог чинного страхового законодавства. Характеристику та класифікаційні ознаки видів добровільного страхування визначає уповноважений орган. Страховики мають право займатися тільки визначеними у ліцензії видами добровільного страхування. У ст. 6 Закону України "Про страхування" передбачено 22 види добровільного страхування.

Обов'язкове страхування встановлює держава з метою захисту інтересів не лише окремих страхувальників, а й суспільства в цілому. Для здійснення обов'язкових видів страхування законодавчими актами визначаються перелік об'єктів страхування, обсяги страхової відповідальності, норми страхового забезпечення, порядок сплати страхових платежів, права й обов'язки учасників страхування. Принцип обов'язковості однаково поширюється і на страхувальника, і на страховика. Перший має обов'язково застрахувати передбачений законом об'єкт, а другий не має права відмовити йому в цьому. У ст. 7 Закону України "Про страхування" визначено 34 види обов'язкового страхування.

Класифікація страхування за сферами діяльності або спеціалізацією страховика передбачає його поділ на страхування життя та загальне (ризикове) страхування. Зазначену класифікаційну ознаку покладеною основу виокремлення галузей страхування, які, у свою чергу, включають підгалузі та види відповідного страхування. При цьому всі ланки такої класифікації охоплюють і обов'язкову, і добровільну форми здійснення страхування.

Чинним страховим законодавством за об'єктами страхування визначено три його галузі:

- майнове страхування як сукупність видів страхування, об'єктом яких є майно юридичних і фізичних осіб;
- особисте страхування — галузь страхування, в якій об'єктом страхування є життя, здоров'я, працездатність громадян;
- страхування відповідальності — галузь страхування, в якій об'єктом страхування є відповідальність перед третіми особами, які можуть зазнати збитків унаслідок діяльності або бездіяльності страхувальника.

Загальне страхування включає всі галузі, тоді як страхування життя є підгалуззю, видом особистого страхування, об'єкт страхових відносин в якому — майнові інтереси, пов'язані з життям і здоров'ям застрахованого.

Особисте страхування можна поділити на три підгалузі:

- страхування від нещасних випадків;
- медичне страхування;
- страхування життя і пенсій.

У свою чергу, підгалуззями майнового страхування є:

- страхування майна громадян;
- страхування майна юридичних осіб.

Класифікація страхування за родом небезпеки страхових ризиків передбачає виділення видів страхування за діяльністю страховика (морське, авіаційне, автотранспортне тощо) та за видами ризиків (фінансові, кредитні, екологічні тощо).

За статусом страхувальника страхові послуги поділяють на такі, що надаються юридичним особам, а також такі, які обслуговують інтереси громадян. Ця класифікаційна ознака не поширюється на особисте страхування.

Класифікація страхування за організаційно-правовою формою страховика використовується з метою забезпечення державного регулювання страхової діяльності. Відповідно розрізняють:

- комерційне страхування (послуги надають страхові компанії, створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств та товариств з додатковою відповідальністю);
- взаємне страхування (послуги надають товариства взаємного страхування);
- державне страхування (послуги надають державні страхові організації).

6.4 Поняття страхового ринку, його структура

В умовах утвердження ринкових засад господарювання важливою передумовою забезпечення фінансової стабільності держави, її сталого економічного розвитку та загального добробуту є ефективне функціонування страхового ринку.

Поняття "страхового-ринку" можна розглядати з таких позицій:

- як сферу економічних відносин, де об'єктом купівлі-продажу є страховий захист та формується попит і пропозиція на нього;
- як форму організації фінансових відносин щодо формування та розподілу страхового фонду для забезпечення страхового захисту юридичних і фізичних осіб;
- як соціально-економічне середовище, в якому функціонують страхові компанії, страхувальники, посередники, що приймають участь в реалізації страхових послуг;
- як сукупність страхових організацій і страхових послуг;
- як механізм перерозподілу фінансових ресурсів страхувальників і страховиків.

Об'єктивними умовами функціонування страхового ринку є наявність:

- потреби в страхових послугах;
- об'єктів страхування, що мають споживчу вартість;
- суб'єктів страхування, що здатні задовольнити потреби або їх споживати.

Загальну організаційну структуру страхового ринку характеризують його суб'єкти та об'єкти.

До основних суб'єктів страхового ринку належать:

- страховики;
- страхувальники;
- страхові посередники.

За характером здійснюваних операцій страхові компанії поділяються на:

- спеціалізовані — такі, що спеціалізуються виключно на окремих видах страхування;
- універсальні, що виконують різні види страхування;
- перестраховальні у які здійснюють страхування великих і небезпечних ризиків.

На страховому ринку України переважно працюють акціонерні товариства закритого типу, що пояснюється низькими вимогами до розміру статутного фонду страховика, відсутністю розвиненого ринку цінних паперів, спрощеною процедурою реєстрації тощо. Іншими формами організації страхових відносин є товариства з додатковою відповідальністю, командитні товариства, товариства з повною відповідальністю.

Значного поширення на вітчизняному страховому ринку набули кептиві страхові компанії, створені потужними виробничими підприємствами, корпораціями або фінансово-промисловими групами для обслуговування власних потреб. Такі страхові компанії обслуговують потреби та інтереси засновників.

Крім вищезазначених основних суб'єктів, виділяють й інших учасників страхових відносин: товариства взаємного страхування, перестраховальні компанії, об'єднання страховиків, орган у справах нагляду за страховою діяльністю.

Товариства взаємного страхування (ТВС) створені на основі добровільної угоди між об'єднаннями юридичних або фізичних осіб для страхового захисту своїх майнових інтересів. Специфіка взаємного страхування полягає в тому, що при створенні страхового фонду забезпечується безприбуткова основа. Предметом основної діяльності товариств взаємного страхування є забезпечення страхового захисту, однак обсяг ризиків, що можуть бути прийняті на страхування, обмежений. ТВС, окрім проведення страхової діяльності, надають фінансову підтримку його членам через інвестування коштів, видачу позик на потреби учасників товариства тощо.

На страховому ринку України функціонують такі об'єднання страховиків, як Ліга страхових організацій України, Моторне страхове бюро України, Авіаційне страхове бюро України, Морське бюро України, Асоціація "Українське медичне страхове бюро".

Метою створення Ліги страхових організацій України було добровільне об'єднання зусиль страховиків для формування повноцінного і дієвого страхового ринку. Страховиками Ліги страхових організацій передбачено вирішення таких стратегічних завдань розвитку страхування в Україні:

- створення привабливого і доступного ринку для всіх страховиків та страхувальників нашої країни;
- подальше відтворення законодавчої і нормативної бази;
- перетворення страхування в ефективну складову ринкової економіки;
- розширення інвестиційних можливостей страховиків тощо.

Основними завданнями Моторного страхового бюро України є гарантування платоспроможності страховиків — членів Моторного транспортного страхового бюро щодо страхових зобов'язань; забезпечення розвитку страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів та організації співпраці з страховими організаціями інших держав у цій галузі.

Авіаційне страхове бюро організоване з метою координації діяльності національних страховиків у галузі авіаційних ризиків; співпраці із суб'єктами господарювання, які експлуатують або обслуговують засоби авіаційного транспорту; дослідження та прогнозування національного ринку страхових послуг у галузі авіації; розроблення програм та методів страхування авіаційних ризиків, заходів щодо запобігання страховим випадкам тощо.

Морське страхове бюро створене для захисту і розвитку інтересів морського страхування, формування міжнародної політики страхування морської діяльності, узагальнення морського страхового законодавства.

Основною метою Асоціації "Українське медичне страхове бюро" є сприяння розвитку медичного страхування в Україні за допомогою впровадження єдиних правил, вимог і стандартів діяльності, забезпечення необхідної допомоги страховим компаніям у проведенні медичного страхування, організації юридичного захисту прав страховиків та страхувальників на ринку послуг медичного страхування.

Детальніше зупинимося на таких суб'єктах страхового ринку, як посередники.

Страхові посередники — страхові брокери чи агенти, через яких укладається договір страхування і вирішуються окремі питання щодо врегулювання претензій.

Страхові брокери — юридичні особи або громадяни, які офіційно зареєстровані в установленому порядку і за винагороду здійснюють посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерської угоди з особою, яка має потребу в страхуванні.

Страхові агенти — юридичні і фізичні особи, які є представниками страховика і діють у його інтересах за винагороду на підставі договору доручення із страховиком.

Аджастери (диспашери) — спеціалісти з розрахунків аварій та розподілу збитків між учасниками морського перевезення.

Аварійні комісари встановлюють причини настання страхового випадку, характер та розмір збитків, як правило, під час дорожньо-транспортних аварій.

Сюрвейєри — інспектори чи агенти страховика, що здійснюють огляд та оцінювання майна і визначають імовірність реалізації страхового ризику.

Андерайтери — юридичні особи, які діють від імені страховика та мають право брати на страхування запропоновані ризики, визначати тарифні ставки й умови договорів страхування на основі норм страхового права.

Об'єктом страхового ринку є страхові продукти — специфічні страхові послуги, що надаються страхувальнику при виконанні договору страхування (пропонуються на страховому ринку). А перелік видів страхування, якими може користуватися страхувальник, відображає асортимент страхового ринку.

З метою наукового дослідження чи спостереження, вивчення умов функціонування та перспектив розвитку страхового ринку доцільно розглянути й інші ознаки його класифікації.

В основу інституціональної структури страхового ринку покладено приватну, комбіновану, публічну форми власності. За такою структурою розрізняють акціонерні, корпоративні, взаємні та державні страхові компанії, діяльність яких регулюється Господарським кодексом України, законами України "Про господарські товариства" та "Про страхування".

За територіальною ознакою розрізняють національний, регіональний та світовий страхові ринки.

За галузевою — страховий ринок поділяють на ринок страхування життя та ринок загальних (ризикових) видів страхування (майнового, особистого, відповідальності).

6.5 Державне регулювання у сфері страхування

Держава як учасник страхового ринку створює правові основи регламентування страхової діяльності, а в особі уповноваженого органу здійснює нагляд за дотриманням вимог чинного законодавства та ефективного розвитку страхових послуг з метою запобігання неплатоспроможності страховиків та захисту інтересів страхувальників.

Спеціальним уповноваженим державним органом виконавчої влади у сфері страхування є Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України, яка виконує такі функції.

1. Нормативно-правове регулювання у сфері страхування:

— розроблення нормативних та методичних документів з питань страхової діяльності, які належать до компетенції уповноваженого органу;

— узагальнення практики страхової діяльності на страховому ринку, розроблення і подання в установленому порядку пропозицій щодо розвитку й удосконалення законодавства України про страхову і посередницьку діяльність у страхуванні та перестрахованні;

— прийняття у межах своєї компетенції нормативно-правових актів з питань страхової і посередницької діяльності у страхуванні та перестрахованні;

— встановлення правил формування, обліку і розміщення резервів та показників звітності.

2. Нагляд за учасниками страхового ринку:

1) реєстрація:

— ведення єдиного державного реєстру страховиків (перестраховиків) та страхових і перестрахових брокерів;

— видача страховикам ліцензій на здійснення страхової діяльності та проведення перевірок їх відповідності виданій ліцензії;

— реєстрація правил (умов) добровільного страхування, на які видається ліцензія;

— реєстрація змін та (або) доповнень до правил добровільного страхування у разі запровадження страховиком нових правил страхування чи внесення змін та (або) доповнень;

2) ліцензування страхової діяльності;

3) контрольно-наглядова функція:

— проведення перевірок щодо правильності застосування страховиками (перестраховиками) та страховими посередниками законодавства про страхову діяльність і достовірності їх звітності;

— проведення аналізу додержання законодавства об'єднаннями страховиків і страхових посередників;

— здійснення контролю за платоспроможністю страховиків відповідно до взятих ними страхових зобов'язань перед страхувальниками.

3. Організаційне та методичне забезпечення діяльності у сфері страхування:

— забезпечення проведення дослідницько-методологічної роботи з питань страхової і посередницької діяльності у страхуванні і перестраховуванні, підвищення ефективності державного нагляду за страховою діяльністю;

— проведення і координація у визначеному законодавством порядку навчання, підготовки і перепідготовки кадрів, організація нарад, семінарів, конференцій з питань страхової діяльності;

— участь у міжнародному співробітництві у сфері страхування і посередницькій діяльності у страхуванні та перестраховуванні, вивчення, узагальнення, поширення світового досвіду;

— здійснення організаційно-методичного забезпечення проведення актуарних розрахунків.

Основними напрямками вдосконалення державної політики в галузі страхування є:

— подальший розвиток законодавчої і нормативної баз;

— залучення страхового ринку до вирішення найважливіших питань соціального страхування;

— створення оптимального співвідношення між обов'язковим і добровільним страхуванням;

— формування комплексної системи висококваліфікованого кадрового забезпечення;

- створення конкурентного середовища між страховиками і страховими посередниками;
- підвищення рівня інформаційного забезпечення;
- посилення впливу держави на проведення інвестиційної політики з боку страховиків.

Тема 7. Фінансовий ринок

- 7.1 Фінансовий ринок у системі економічних відносин
- 7.2 Сегментація фінансового ринку
- 7.3 Характеристика інструментів фінансового ринку
- 7.4 Суб'єкти фінансового ринку

7.1 Фінансовий ринок у системі економічних відносин

У фінансовій системі держави чільне місце займає фінансовий ринок як важлива сфера фінансових відносин, яка сприяє ефективному функціонуванню інших сфер і ланок фінансової системи країни.

За своєю економічною сутністю фінансовий ринок — сукупність економічних відносин, які виникають між його учасниками при формуванні попиту і пропозиції на специфічні фінансові послуги, пов'язані з купівлею-продажем фінансових активів, які знаходяться у власності економічних суб'єктів національної, регіональної та світової економіки. На ці відносини впливають об'єктивні економічні закони розвитку суспільства, а також фінансова політика держави та інших суб'єктів господарювання.

З організаційного погляду фінансовий ринок — сукупність фінансових інституцій, які спрямовують потік грошових коштів від власників до позичальників, і навпаки. До таких інституцій належать банківські установи, валютні та фондові біржі, інвестиційні фонди, недержавні пенсійні фонди, страхові компанії, позабіржові торговельні системи, розрахунково-клірингові організації, депозитарії тощо.

Отже, основною метою функціонування фінансового ринку є акумулювання та ефективне розміщення тимчасово вільних коштів від суб'єктів, які їх заощадили, до суб'єктів, які відчують потребу в таких коштах. Як правило, кошти спрямовуються від тих, хто не має можливості їх ефективно використати, до тих, хто використовує їх продуктивно.

Оскільки передача в користування капіталу відбувається через продаж фінансових активів, які відображають права на отримання доходу на вкладений капітал, то можна стверджувати, що фінансовий ринок — система економіко-правових відносин, пов'язаних із випуском та обігом (купівлею-продажем) фінансових активів. Обов'язковими атрибутами фінансового ринку є чіткі правила торгівлі, наявність професійних учасників ринку та розвинута інфраструктура, яка забезпечує мінімальні витрати і максимальну надійність укладення угод.

За адміністративно-командної системи управління економікою фінансового ринку не існувало, оскільки не було поняття ринку взагалі, приватної, індивідуальної та інших форм власності (крім загальнодержавної), фінансової інфраструктури тощо. Передумовами становлення фінансового ринку в Україні стали: ліквідація державної монополії на рух фінансових ресурсів, економічна самостійність суб'єктів господарювання, розвиток відповідної інфраструктури фінансового ринку тощо.

Фінансовий ринок може успішно розвиватися і функціонувати лише в ринкових умовах. Розвиток фінансового ринку значною мірою відображає гнучкість фінансової системи та швидкість, з якою вона може пристосовуватись до змін в економічному та політичному житті країни, а також до різноманітних процесів, що відбуваються за її межами. Розвинуті фінансові ринки стимулюють і посилюють фінансові потоки в економіці та зменшують суспільні витрати, у тому числі витрати кожного з учасників ринку.

Сутність фінансового ринку відображена у його функціях. У сучасних умовах фінансовий ринок виконує такі основні функції:

- активна мобілізація тимчасово вільного капіталу з різних джерел;
- ефективний розподіл акумульованого вільного капіталу між численними кінцевими його споживачами;
- визначення найефективніших напрямів розміщення капіталу з позицій забезпечення високого рівня його доходності;
- формування ринкових цін на окремі фінансові інструменти і послуги, які найоб'єктивніше відображають співвідношення між попитом і пропозицією;
- здійснення кваліфікованого посередництва між продавцями і покупцями фінансових інструментів;
- створення умов для мінімізації фінансових ризиків;
- прискорення обороту капіталу, що сприяє активізації економічних процесів у державі.

На фінансовому ринку важливу і доволі специфічну функцію регулювання виконує держава в особі уповноважених органів влади та управління.

Державне регулювання фінансового ринку полягає у здійсненні державою комплексних заходів щодо упорядкування, контролю, нагляду за ринком та запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері. Незважаючи на те, що в процесі регулювання фінансового ринку державою реалізуються різні підходи до впорядкування діяльності професійних та інших учасників ринку, державне регулювання має забезпечувати однакові права й однаковий доступ до ринку всіх його суб'єктів, максимальну прозорість ринку, конкурентне середовище, не допускаючи монополізації ринку.

До органів, що здійснюють регулювання фінансового ринку в Україні, належать Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг та Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

Як каталізатор економічного зростання, фінансовий ринок істотно впливає на забезпечення суверенітету держави та реалізацію її національних інтересів.

Характерною особливістю сучасного економічного розвитку є посилення інтеграційних та глобалізаційних перетворень, активізація процесів трансформації фінансового середовища, зокрема стрімкий розвиток світового фінансового ринку, зміна його кон'юнктури та структурної розгалуженості. Процес інтеграції фінансових ринків, який нині триває у світі, пов'язаний з багатьма процесами, які відбуваються на національних та міжнародних ринках.

Україна — відносно невелика, проте невід'ємна частина світового господарства — продовжує взаємодіяти з міжнародними фінансовими ринками. Чітке знання структури кожного сегмента світового фінансового ринку, його ситуаційної будови та інструментарію допоможе створити підґрунтя та змодельовати власну структуру фінансового ринку відповідно до вимог загальносвітового розвитку, сприятиме ефективній роботі його суб'єктів на міжнародній фінансовій арені.

7.2 Сегментація фінансового ринку

Фінансовий ринок є, певною мірою, поняттям збірним, узагальненим. На практиці воно характеризує обширну систему окремих видів фінансових ринків з різноманітними сегментами. Кожен з цих видів і сегментів має певні зобов'язання, обслуговує різних клієнтів, діє у різних регіонах та сферах господарського життя. Цей ринок оперує різноманітними фінансовими інструментами, обслуговується специфічними фінансовими інститутами, має доволі розгалужену фінансову інфраструктуру.

Сегментація фінансового ринку — процес цілеспрямованого поділу його видів на індивідуальні сегменти залежно від характеру фінансових інструментів, які обертаються на ринку. Це пояснюється тим, що саме фінансовий актив визначає зміст поняття "фінансовий ринок".

Зважаючи на зазначене вище, структура фінансового ринку матиме такий вигляд: кредитний ринок та ринок грошей, які можуть бути представлені як ринок позикового капіталу, ринок цінних паперів, валютний ринок, ринок дорогоцінних металів і каміння, ринок фінансових послуг. Кожен з виділених структурних сегментів фінансового ринку, у свою чергу, можна розбити на окремі сектори (мікросегменти) залежно від критерію, покладеного в основу такого поділу.

Кожний сегмент фінансового ринку має свою характерну специфіку та особливості функціонування, власні правила укладання угод із фінансовими активами тощо. Причому один і той самий актив може бути товаром на декількох ринках. Скажімо, кредит у доларах — об'єкт діяльності грошового, кредитного і валютного ринків.

Процес переливання фінансових ресурсів з одного виду фінансового ринку чи сегмента на інші називається сек'юритизацією. В останні роки процес

сек'юритизації характеризується переміщенням операцій з ринку позикових капіталів на ринок цінних паперів (передусім, ринок облігацій) і забезпечує зниження витрат у залученні кредитів. Це сприяє тісній взаємозалежності між сегментами фінансового ринку.

Зважаючи на те, що торгівля фінансовими активами може здійснюватися у різних формах і різними методами, є велика розгалуженість і різноманітність фінансового ринку. Відповідно є велика кількість ознак, за якими можна класифікувати фінансовий ринок. Найпоширеніші підходи до визначення структури фінансового ринку такі.

За видами фінансових активів фінансовий ринок поділяють на:

а) кредитний ринок (ринок банківських позик, позикового капіталу), тобто ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є вільні кредитні ресурси, обіг яких здійснюється на умовах повернення, строковості, платності і забезпеченості;

б) ринок цінних паперів (фондовий ринок), на якому об'єктом купівлі-продажу є усі види цінних паперів (фондових інструментів), емітованих підприємствами, різними фінансовими інститутами, державою;

в) валютний ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є іноземна валюта і фінансові інструменти, які обслуговують операції з нею;

г) ринок золота та інших дорогоцінних металів (срібла, платини тощо), на якому об'єктом купівлі-продажу є дорогоцінні метали. В Україні ринок золоте — найменш розвинутий вид фінансового ринку через відсутність належного правового регламентування;

д) ринок фінансових послуг як сукупність різноманітних форм мобілізації й переміщення фондів фінансових ресурсів із вільного обігу в сфері інвестиційного прикладання. Фінансові послуги за своєю структурою є дуже різноманітними, можуть мати ознаки кредитних операцій, операцій оренди, страхування тощо.

За періодом обертання фінансових активів фінансовий ринок поділяють на:

а) ринок грошей, на якому здійснюються операції купівлі-продажу ринкових фінансових інструментів і фінансових послуг усіх розглянутих вище фінансових ринків зі строком обертання до одного року. Фінансові активи, що обертаються на ринку грошей, є найліквіднішими, їм притаманний найменший рівень фінансового ризику, а система формування цін на них є доволі простою;

б) ринок капіталів, на якому здійснюються операції купівлі-продажу ринкових фінансових інструментів і фінансових послуг зі строком обертання більше одного року. Фінансові активи, які обертаються на ринку капіталів, як правило, менш ліквідні, їм притаманний найбільший рівень фінансового ризику і досить високий рівень доходності.

Ці два види фінансового ринку тісно пов'язані між собою. Проте поділ фінансових ринків на ринок грошей і ринок капіталів у сучасних умовах функціонування цих ринків має дещо умовний характер, оскільки сучасні ринкові технології та умови емісії багатьох фінансових інструментів

передбачають відносно простий і швидкий спосіб трансформації окремих короткострокових фінансових активів у довгострокові, і навпаки.

За організаційними формами функціонування фінансовий ринок поділяють на такі види.

1. Організований (біржовий) ринок, який представлено системою фондових і валютних бірж. На організованому фінансовому ринку забезпечуються:

- висока концентрація попиту і пропозиції в одному місці (встановлюється найбільш об'єктивна система цін на окремі фінансові інструменти);

- проводиться перевірка фінансового становища емітентів основних видів цінних паперів, допущених до торгів;

- процедура торгів має відкритий характер;

- гарантується виконання укладених угод.

Однак біржовий ринок має окремі слабкі сторони, зокрема:

- він більш суворо регулюється державою, що знижує його гнучкість;

- виконання всіх нормативно-правових актів щодо його функціонування збільшує витрати на здійснення операцій купівлі-продажу;

- великомасштабні угоди, які реалізуються окремими учасниками на ринку, практично неможливо зберегти в таємниці.

2. Неорганізований (позабіржовий, або "вуличний") ринок, на якому здійснюється купівля-продаж фінансових інструментів і послуг, угоди за якими не реєструються. Цей ринок характеризується:

- вищим рівнем фінансового ризику (оскільки багато фінансових інструментів і послуг, які котируються на ньому, не проходять процедури перевірки на біржах або були ними відхилені в процесі лістингу);

- більш низьким рівнем юридичної захищеності покупців;

- торгівлею цінних паперів більш низької якості;

- більш низьким рівнем поточної інформованості покупців тощо. Разом з тим цей ринок:

- забезпечує обіг більш широкої номенклатури фінансових інструментів і послуг;

- задовольняє потреби окремих інвесторів у фінансових інструментах з високим рівнем ризику і, відповідно, більшим доходом;

- значною мірою забезпечує таємницю здійснення окремих угод.

За регіональною ознакою фінансовий ринок поділяють на:

а) місцевий фінансовий ринок, представлений в основному операціями комерційних банків, страхових компаній, неорганізованих торговців цінними паперами з їх контрагентами — місцевими суб'єктами господарювання і населенням;

б) регіональний фінансовий ринок, який функціонує в межах області (республіки) і поряд з місцевими неорганізованими ринками, включає систему регіональних фондових і валютних бірж;

в) національний фінансовий ринок, який включає всю систему фінансових ринків держави, їх видів і організаційних форм;

г) світовий фінансовий ринок як складову світової фінансової системи, в якій інтегровані національні фінансові ринки держав з відкритою економікою.

За швидкістю реалізації угод фінансовий ринок поділяють на:

а) ринок з негайною (терміновою) реалізацією угод (ринок "spot"), на якому угоди здійснюються за короткий строк (як правило, до трьох днів);

б) ринок з реалізацією угод у майбутньому (строкові ринки: форвардний, ф'ючерсний, опціонний і ринок свопів). Предметом обігу на цьому ринку є, як правило, фондові, валютні і товарні деривативи (похідні цінні папери).

За умовами обігу фінансових інструментів (у цьому випадку йдеться виключно про фондові інструменти) фінансовий ринок поділяють на:

а) первинний ринок, що характеризує ринок перших та повторних емісій цінних паперів, на якому здійснюється їх початкове розміщення серед інвесторів;

б) вторинний ринок, де обертаються цінні папери, продані на первинному ринку. Однією з основних функцій вторинного ринку є встановлення реальної ринкової ціни (курсової вартості) окремих цінних паперів, яка відображає всю наявну інформацію про фінансовий стан емітентів і умов емісії.

Варто зазначити, що всі складові фінансового ринку перебувають у тісному взаємозв'язку. Насамперед збільшення обсягів грошових заощаджень населення і вільних коштів підприємств сприяє розширенню та активізації кредитного ринку і ринку цінних паперів. І навпаки, випуск цінних паперів знижує потребу у фінансуванні економіки за рахунок кредитів та акумулює тимчасово вільні грошові кошти інвесторів.

Практикою доведено, що фінансовий ринок досягає найбільшої ефективності лише тоді, коли у його функціонуванні задіяні всі складові: ринок грошей і валютний ринок, кредитний ринок і ринок цінних паперів, ринок фінансових послуг тощо.

7.3 Характеристика інструментів фінансового ринку

Операції на фінансовому ринку здійснюються за допомогою фінансових інструментів.

Фінансові інструменти — різноманітні фінансові активи, які обертаються на ринку, є законними вимогами власників цих активів на отримання певного (як правило, грошового) доходу в майбутньому і за допомогою яких реалізуються операції на фінансовому ринку. Основними інструментами на фінансовому ринку є готівкові гроші, банківські кредити, цінні папери.

Фінансові інструменти, які обертаються на окремих сегментах фінансового ринку, характеризуються значною різноманітністю, тому їх можна класифікувати за багатьма ознаками.

Інструменти, що обслуговують фінансовий ринок, класифікують так.

За видами фінансових ринків:

а) інструменти кредитного ринку (гроші і розрахункові документи, які обертаються на грошовому ринку);

б) інструменти фондового ринку (цінні папери, які обертаються на цьому ринку);

в) інструменти валютного ринку (іноземна валюта, розрахункові валютні документи, а також окремі види цінних паперів, які обслуговують цей ринок);

г) інструменти ринку фінансових послуг (фінансові послуги, які надаються фінансовими інституціями (банками і небанківськими кредитними установами, факторинговими і лізинговими компаніями, фондовими і валютними біржами, страховими компаніями тощо) суб'єктам фінансових відносин — підприємницьким структурам, державі та громадянам);

д) інструменти ринку золота (срібла, платини): названі види цінних металів, які використовують з метою формування фінансових резервів і тезаврації, а також цінні папери, які обслуговують цей ринок.

За періодом обертання:

а) короткострокові фінансові інструменти (з періодом обігу до одного року), що обслуговують операції на ринку грошей;

б) довгострокові фінансові інструменти (з періодом обігу більше одного року), що обслуговують операції на ринку капіталів. До цього виду фінансових інструментів належать і безстрокові фінансові інструменти, кінцевий строк погашення яких не встановлено (наприклад, акції).

За характером фінансових зобов'язань:

а) інструменти, додаткові фінансові зобов'язання за якими не виникають (валютні цінності, золото тощо);

б) боргові фінансові інструменти, які характеризують кредитні відносини між їх покупцем і продавцем та зобов'язують боржника погасити в передбачені строки їх номінальну вартість і заплатити винагороду у формі відсотка (облігації, векселі, чеки тощо);

в) пайові фінансові інструменти, які підтверджують право їх власника на частку в статутному капіталі емітента і на отримання відповідного доходу (акції, інвестиційні сертифікати тощо).

За пріоритетною значимістю:

а) первинні фінансові інструменти (фінансові інструменти першого порядку), які характеризуються їх випуском в обіг первинним емітентом і підтверджують прямі майнові права або відносини кредиту (акції, облігації, чеки, векселі тощо);

б) вторинні фінансові інструменти, або деривативи (фінансові інструменти другого порядку), які характеризують виключно цінні папери, що підтверджують право або зобов'язання їх власника купити чи продати первинні цінні папери, що обертаються на ринку, валюту, товари або нематеріальні активи на заздалегідь визначених умовах у майбутньому періоді. Такі фінансові інструменти використовують для проведення спекулятивних фінансових операцій і страхування цінового ризику (хеджування). Основними видами

деривативів є опціони, свопи, ф'ючерсні і форвардні контракти. Залежно від складу первинних фінансових інструментів або активів, відповідно до яких вони випущені в обіг, деривативи бувають фондові, валютні, страхові, товарні.

За гарантованістю рівня дохідності:

а) фінансові інструменти з фіксованим доходом, які характеризують фінансові інструменти з гарантованим рівнем дохідності при їх погашенні;

б) фінансові інструменти з невизначеним доходом, рівень дохідності яких може змінюватися залежно від фінансового стану емітента або кон'юнктури фінансового ринку.

За рівнем ризику:

а) безризикові фінансові інструменти: короткострокові цінні папери, короткострокові депозитні сертифікати найнадійніших банків, "тверда" іноземна валюта, золото та інші цінні метали, придбані на короткий період. Термін "безризикові" є певною мірою умовним, оскільки потенційний фінансовий ризик має будь-який із перерахованих видів фінансових інструментів;

б) фінансові інструменти з низьким рівнем ризику: група короткострокових фінансових інструментів, які обслуговують ринок грошей і виконання зобов'язань, за якими гарантується стійким фінансовим станом та надійною репутацією позичальника;

в) фінансові інструменти з помірним рівнем ризику, що характеризують групу фінансових інструментів, рівень ризику за якими приблизно відповідає середньоринковому;

г) фінансові інструменти з високим рівнем ризику: рівень ризику за якими суттєво перевищує середньоринковий;

д) фінансові інструменти з дуже високим рівнем ризику, які використовують для здійснення найризикованіших спекулятивних операцій на фінансових ринках.

Слід зазначити, що наведена класифікація відображає поділ фінансових інструментів лише за найбільш суттєвими загальними ознаками. Кожна з наведених груп фінансових інструментів, у свою чергу, класифікується за окремими специфічними ознаками, які відображають особливості їх випуску, обігу і погашення.

7.4 Суб'єкти фінансового ринку

На фінансовому ринку діють різні суб'єкти (учасники ринку), функції яких визначаються метою їх діяльності та участю у здійсненні угод. Суб'єктами фінансового ринку можуть бути: фізичні особи, не обмежені законом у правосуб'єктності та дієздатності, групи громадян (партнерів), трудові колективи, юридичні особи усіх форм власності, держава.

Класифікація суб'єктів фінансового ринку є досить складною і не завжди точно визначеною. Вона ускладнюється в міру деталізації й розгляду в різних аспектах, зважаючи на різноманітність операцій з фінансовими активами і

багатогранність функцій, які можуть виконувати різні учасники фінансового ринку.

Найбільш узагальнено суб'єктів фінансового ринку можна класифікувати за формою:

- домогосподарства (населення);
- суб'єкти господарювання (інститути позафінансової сфери);
- держава.

Домогосподарство є одним із надзвичайно важливих суб'єктів фінансового ринку, тому що частина доходу, що не використовується домогосподарством упродовж поточного періоду, перетворюється на заощадження і за наявності відповідного фінансового механізму може бути потужним джерелом економічного зростання країни.

Найбільш поширеною формою заощаджень населення є використання частини доходу для створення накопичень у вигляді готівкових грошей чи вкладів в ощадних банках або для придбання цінних паперів.

Проте варто зазначити, що не всі домашні господарства належать до категорії заощаджувачих. Наприклад, молоді сім'ї в основному витрачають набагато більше, ніж заробляють, щоб придбати деякі дорогі товари і послуги (наприклад, житло, транспортні засоби, оплата навчання у вищих навчальних закладах тощо). Ці покупки здійснюються за рахунок позик. Люди похилого віку, перебуваючи на пенсії, теж схильні витратити більше коштів, але за рахунок їх вилучення з накопичених у минулому заощаджень. Однак від'ємна величина заощаджень домогосподарств такого типу перекривається позитивною величиною заощаджень сімей, що складаються з осіб з високими доходами і стабільною кар'єрою.

У країнах з розвинутою ринковою економікою до 70 % населення вкладають кошти у різноманітні фінансові активи. Значна частина населення отримує довгострокові кредити на придбання житла та інші цілі. В Україні тільки близько 5 % населення займається інвестуванням у цінні папери; практично немає довгострокового кредитування населення банківськими установами, що є наслідком тривалого перехідного періоду з нестабільним та недостатньо розвиненим фінансовим ринком.

Інститути поза-фінансової сфери (суб'єкти господарювання) — юридичні особи, резиденти певної держави, які займаються виробництвом товарів та наданням послуг. До інститутів поза фінансової сфери належать промислові та сільськогосподарські підприємства, кооперативи, орендні підприємства, фермерські господарства, малі підприємства, корпорації, асоціації, консорціуми, спільні (змішані) підприємства, установи, організації тощо. Разом з іноземними учасниками ринку вони або є інвесторами, або емітують і розміщують на ринку власні фінансові активи.

Основним джерелом фінансування для не фінансових інститутів, як правило, є банківські кредити, інші види позик, облігації та акції. Корпорації з високим кредитним рейтингом залучають кошти як на внутрішньому, так і на зовнішньому фінансових ринках, надаючи перевагу ринку, де вартість капіталу

менша. Вітчизняні підприємницькі структури мають обмежені можливості щодо залучення коштів на міжнародному ринку. На національному ринку вони виступають переважно як позичальники на кредитному ринку, а також емітенти акцій та векселів, не використовуючи, на жаль, з об'єктивних причин таке потужне джерело фінансування, як корпоративні облігації.

Держава також є активним учасником фінансового ринку. Оскільки державні витрати, як правило, перевищують доходи, то виникає бюджетний дефіцит, який може покриватися за рахунок позик, що здійснюються на фінансовому ринку. Ці позики реалізуються шляхом продажу урядових облігацій та інших цінних паперів як фінансовим посередникам, так і безпосередньо підприємствам і домогосподарствам. Держава на фінансовому ринку є, в основному, позичальником, регулярно розміщуючи на зовнішньому і внутрішньому ринках свої боргові зобов'язання; вона також виконує специфічну і дуже важливу функцію — регулювання фінансового ринку. За допомогою законів та нормативних актів держава впливає на поведінку учасників ринку і певною мірою спрямовує розвиток ринку в заданому напрямі. Іноді держава може бути на фінансовому ринку інвестором, здійснюючи фінансову підтримку певних суб'єктів господарювання. Це відбувається у тому випадку, коли в держави виникає надлишок фінансових ресурсів. Тоді уряд стає постачальником грошових коштів на фінансовий ринок.

Суб'єктів (учасників) фінансового ринку класифікують також залежно від виконуваних ними функцій. З урахуванням принципів форм укладання угод на фінансовому ринку його професійних учасників поділяють на три групи:

- продавці і покупці фінансових активів (послуг);
- фінансові посередники;
- інститути інфраструктури фінансового ринку.

Продавці і покупці фінансових активів (послуг) становлять групу прямих учасників фінансового ринку, які здійснюють на ньому основні функції у проведенні фінансових операцій.

На ринку позикових капіталів основними видами прямих учасників фінансових операцій є:

- кредитори. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які надають позику в тимчасове користування під певний відсоток. Основною функцією кредиторів є продаж грошових активів (як власних, так і залучених) для задоволення різноманітних потреб позикоотримувачів у фінансових ресурсах. Кредиторами на фінансовому ринку можуть бути: держава (здійснюючи цільове кредитування підприємств за рахунок загальнодержавного та місцевих бюджетів, а також державних цільових позабюджетних фондів); банківські установи, які здійснюють найбільший обсяг і найширший спектр кредитних операцій; небанківські кредитно-фінансові установи;

- позичальники. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які отримують позики від кредиторів під певні гарантії їх повернення і за певну плату у формі відсотка. Основними позичальниками грошових активів на фінансовому ринку є держава (отримуючи кредити від міжнародних

фінансових організацій і банків), банківські установи (отримуючи кредити на міжбанківському кредитному ринку), підприємства (для задоволення потреб у грошових активах з метою поповнення оборотних коштів і формування інвестиційних ресурсів); населення (у формі споживчого фінансового кредиту, який використовується в інвестиційних цілях).

На ринку цінних паперів основними прямими учасниками фінансових операцій є:

- емітенти, які залучають необхідні фінансові ресурси за рахунок випуску (емісії) цінних паперів. На фінансовому ринку емітенти є виключно продавцями цінних паперів із зобов'язанням виконувати всі вимоги, які випливають з умов їх випуску. Емітентами цінних паперів є держава (виконавчі органи державної влади та органи місцевого самоврядування), а також юридичні особи, створені, як правило, у формі акціонерних товариств. Крім того, на національному фінансовому ринку можуть обертатися цінні папери, емітовані нерезидентами;

- інвестори, які вкладають свої грошові кошти в різноманітні види цінних паперів з метою отримання доходу. Цей дохід формується за рахунок отримання інвесторами відсотків, дивідендів і приросту курсової вартості цінних паперів. Інвесторів, які здійснюють свою діяльність на фінансовому ринку, класифікують так: за статусом їх поділяють на індивідуальних (окремі підприємства, фізичні особи) й інституціональних інвесторів (представлені різними фінансово-інвестиційними інститутами); за метою інвестування виділяють стратегічних (купують контрольний пакет акцій для здійснення стратегічного управління підприємством) і портфельних інвесторів (купують окремі види цінних паперів виключно в цілях отримання доходу); за належністю до резидентів на національному фінансовому ринку розрізняють вітчизняних та іноземних інвесторів.

На валютному ринку основними учасниками валютних операцій є:

- продавці валюти, якими можуть бути: держава (реалізує на ринку через уповноважені органи частину валютних резервів), комерційні банки (мають ліцензію на здійснення валютних операцій), підприємства, які ведуть зовнішньоекономічну діяльність (реалізують на ринку свою валютну виручку за експортовану продукцію), фізичні особи (які реалізують наявну в них валюту через мережу обмінних валютних пунктів);

- покупці валюти, якими є ті самі суб'єкти, що й продавці.

На ринку золота (та інших дорогоцінних металів) і дорогоцінного каміння основними прямими учасниками фінансових операцій є:

- продавці дорогоцінних металів та каміння, якими можуть бути держава (реалізує частину свого золотого запасу); банківські установи (реалізують частину своїх золотих авуарів); юридичні та фізичні особи (за необхідності реінвестування коштів, які раніше були вкладені в цей вид активів (засобів тезаврації);

- покупці дорогоцінних металів і каміння, якими є ті самі суб'єкти, що і продавці (за відповідного нормативно-правового регулювання їх складу).

На розвиненому ринку діє величезна кількість фінансових посередників, які за певну плату надають різні види фінансових послуг. Ці послуги пов'язані як з емісією фінансових активів, так і з їх обігом на вторинному ринку. На емісії корпоративних цінних паперів та на кредитному ринку фінансові посередники сприяють інвестуванню коштів у різні галузі економіки. За емісії державних боргових зобов'язань та на ринку державного кредиту вони сприяють залученню коштів для забезпечення потреб державного бюджету.

На вторинному ринку фінансові посередники забезпечують стабільне функціонування ринку, а також задовольняють інтереси юридичних та фізичних осіб щодо інвестування коштів у фінансові активи та вибуття їх з процесу інвестування. При цьому інститути ринку не тільки задовольняють потреби інвесторів щодо купівлі-продажу фінансових активів на регулярній основі за ринковою ціною, а й надають інформаційні, консультаційні, управлінські послуги.

При обслуговуванні учасників ринку одні фінансові посередники надають лише окремий вид послуг, який і визначає в цілому їхню роль на ринку (страхові, інвестиційні компанії, брокерські фірми), а інші — широкий спектр фінансових послуг (наприклад, банківські установи, які, крім основних банківських послуг щодо залучення коштів та розміщення їх на кредитному ринку, здійснюють велику кількість операцій від імені та за рахунок клієнтів як на ринку позикових капіталів, так і на фондовому та валютному ринках). Останнім часом у зв'язку з послабленням державного регулювання національних ринків та зростаючими потребами учасників фінансового ринку в якісних та різноманітних послугах фінансове посередництво набуває більш універсальних форм. Переважна більшість фінансових посередників, що діють на розвинених фінансових ринках, надають своїм клієнтам широкий спектр фінансових послуг.

Фінансові посередники (наприклад, банківські установи, інвестиційні, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди тощо) водночас є й інститутами інфраструктури фінансового ринку.

Інфраструктура фінансового ринку — сукупність установ та організацій, які обслуговують учасників фінансового ринку з метою підвищення ефективності здійснюваних ними операцій і забезпечують процес безперервного функціонування фінансового ринку та вільний рух товарів і послуг на ньому.

До інститутів інфраструктури фінансового ринку належать такі структурні утворення: фондові та валютні біржі, банківські установи, брокерські компанії, інвестиційні дилери та андерайтери, системи міжбіржових та міжброкерських зв'язків, інвестиційні компанії та фонди, трастові компанії, фінансово-промислові групи або фінансові холдингові компанії, страхові компанії, пенсійні фонди, національна депозитарна система, реєстратори цінних паперів, інформаційно-консультативні центри, розрахунково-клірингові установи та інші кредитно-фінансові й інвестиційні інститути.

Тема 8. Фінанси суб'єктів господарювання

8.1 Поняття суб'єкта господарювання, ознаки його ідентифікації.
Класифікація суб'єктів господарювання

8.2 Основи організації фінансів суб'єктів підприємництва (підприємств)
реального сектору економіки

8.3 Фінансова діяльність підприємців — фізичних осіб

**8.1 Поняття суб'єкта господарювання, ознаки його ідентифікації.
Класифікація суб'єктів господарювання**

Різні види людської діяльності в ринкових умовах виявляються як сукупність економічних взаємовідносин і зв'язків між фізичними особами, суб'єктами підприємництва та державними інституціями. Ця діяльність людей, пов'язана зі створенням матеріальних і нематеріальних благ та послуг, координується у межах чинної економічної системи — сукупності наявних у країні принципів, правил, законодавчо закріплених норм, які визначають форму і зміст основних економічних відносин, котрі виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання економічного продукту.

Як організуюча сила ринкової економіки ця система потребує відповідної інфраструктури у вигляді державних та недержавних інститутів; виробників матеріальних і нематеріальних благ, продавців, покупців, споживачів із відповідним економічним та правовим статусом — суб'єктів ринкової економіки.

Економічна система як сукупність господарських (інституційних) одиниць містить такі сектори економіки:

1) державні й недержавні корпорації (суб'єкти господарювання сфери суспільного виробництва), які займаються ринковим виробництвом товарів та послуг для продажу за цінами, що покривають витрати виробництва і дають прибуток або досягають інших цілей, яких прагнуть його власники: державні, приватні, колективні, орендні, спільні підприємства, акціонерні товариства, товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, кооперативи, а також добровільні об'єднання підприємств і галузеві органи господарського управління у формах асоціацій, консорціумів, корпорацій, концернів, організацій орендарів тощо;

2) фінансові корпорації, що займаються фінансово-посередницькою діяльністю, забезпечують рух грошової маси, формують кредитні та фінансові ресурси, необхідні для ефективного функціонування економіки, і мають на меті отримання доходу: кредитні установи, інвестиційні фонди, страхові організації, недержавні пенсійні фонди та ін.;

3) загальне державне управління, до якого належать органи управління центрального та місцевого рівнів та некомерційні (неприбуткові) організації, що утримуються за рахунок коштів бюджету: лікарні, загальноосвітні школи,

вищі навчальні заклади, професійно-технічні училища, творчі спілки, театри, бібліотеки, музеї та ін.;

4) некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства, до яких належать суб'єкти економіки, що створили окремі групи домашніх господарств для забезпечення їх політичних, релігійних і професійних інтересів, а також для надання соціально-культурних послуг (соціально-культурні підрозділи не фінансових корпорацій), отримують доходи з метою забезпечення своєї життєдіяльності: творчі спілки, громадські організації, політичні партії та ін.;

5) домашні господарства, які об'єднують фізичних осіб як споживачів, а в деяких випадках — як суб'єктів некорпоративної виробничої діяльності, котрі отримують доходи з метою поліпшення свого матеріального становища.

Господарські (інституційні) одиниці поділяють на дві групи: юридичні особи та домашні господарства.

Юридичні особи.

Корпоративні підприємства, створені з метою ринкового виробництва товарів та послуг, є джерелом прибутку чи іншої фінансової вигоди для своїх власників. Вони перебувають у колективній власності акціонерів-пайовиків, які діють окремо від підприємств, і їх відповідальність обмежена сумою капіталу, вкладеного в акції:

а) господарське товариство — підприємство або інші суб'єкти господарювання, які створили юридичні особи та/або громадяни шляхом об'єднання їх майна й участі в підприємницькій діяльності товариства з метою отримання прибутку: акціонерне товариство — господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, й відповідає за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах вартості належних їм акцій; товариство з обмеженою відповідальністю — господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір якого визначений в установчих документах, і відповідає за зобов'язаннями тільки своїм майном;

б) кооперативи — добровільні об'єднання громадян з метою спільного вирішення економічних, соціально-побутових та інших питань (виробничі, споживчі, житлові тощо);

в) господарські об'єднання. Об'єднанням підприємств є господарська організація, утворена з двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних і соціальних завдань.

Некорпоративні підприємства — підприємства, які належать одному власникові і в усьому іншому, крім форми власності, поведуться так, наче вони є корпораціями. Прикладами таких підприємств можуть бути:

а) компанії (підприємства) у державній, одноосібній приватній чи іншій власності — самостійні суб'єкти господарювання, створені компетентними органами державної влади або органами місцевого самоврядування чи іншими

суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичної виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому Господарським кодексом України та іншими законами;

б) резидентні філії іноземних фірм.

Не комерційні організації створюють з тією самою метою, що і корпорації, * але їх організаційно-правовий статус не дає їм можливості бути джерелом доходу для суб'єктів, які їх контролюють та фінансують.

Органи державного управління: а) неринкові установи й організації покликані виконувати законодавчу, юридичну або виконавську владу над іншими інституційними одиницями; їхніми повноваженнями є збирання податків та інших обов'язкових платежів, а також витрачання їх відповідно до певної урядової політики; б) ринкові заклади органів державного управління та неринкові некомерційні організації (негоспрозрахункові друкарні, автогосподарства тощо, які виконують платні роботи на замовлення фізичних і юридичних осіб); в) неприбуткові організації, що утримуються за рахунок коштів бюджету, які надають безкоштовні індивідуальні послуги громадянам у сфері освіти, культури і спорту, відпочинку, соціального забезпечення.

Домашні господарства як споживчі одиниці та учасники виробничої діяльності. Остання набирає форм: поставки робочої сили для різних типів інституційних одиниць; безпосередньої зайнятості на власних некорпоративних підприємствах (в індивідуальних, сімейних, селянських, підсобних господарствах, котрі займаються підприємництвом без утворення юридичної особи).

Найбільш узагальненою характеристикою внутрішньої інституційної одиниці є поняття суб'єкта господарювання, що відображає його сутнісні ознаки та місце в економічній системі.

Суб'єкти господарювання — організована форма продуктивної діяльності окремих громадян, підприємств, організацій та державних інституцій, які відповідають вимогам економічної системи. До суб'єктів господарювання належать не лише юридичні чи фізичні особи, які займаються діяльністю з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншою господарською діяльністю, а й будь-які юридичні або фізичні особи, котрі здійснюють контроль над суб'єктами, група суб'єктів господарювання, якщо один або кілька з них здійснюють контроль над іншими, та органи державної влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління і контролю в частині їх діяльності з виробництва, реалізації, придбання товарів чи іншої господарської діяльності.

Найважливішими ознаками будь-яких суб'єктів господарювання, які визначають їх місце у господарських відносинах, є такі.

1. Господарська компетенція (сукупність господарських прав та обов'язків), властива суб'єктам господарювання в усій її повноті або така, якою їх наділяють відповідні державні інституції. Ступінь господарської компетенції залежить насамперед від участі суб'єктів у господарських відносинах, які

здійснюються у формі організаційно-господарських і оперативно-господарських відносин. До організаційно-господарських відносин належать: організаційно-структурні, які виникають під час створення, реорганізації та ліквідації суб'єктів господарювання і характерні для всіх суб'єктів господарювання; організаційно-функціональні, які виникають у сфері управлінського впливу на суб'єкти господарювання та діяльності державних інститутів і характерні для органів виконавчої влади, державних установ, які репрезентують державу в економічній системі, для органів господарського управління.

2. Майнова незалежність та відповідальність за зобов'язаннями у межах належного їм майна, якщо інше не передбачено законодавством. Відповідно до законодавства, яке регламентує діяльність суб'єктів господарювання будь-якої галузі, вони відповідають за зобов'язаннями в межах належного їм майна. Однак залежно від інституту засновників і обраної організаційно-правової форми вони мають різний ступінь майнової відповідальності. Наприклад, за зобов'язаннями повну необмежену майнову відповідальність несуть приватні підприємства і підприємці; повну — державні комерційні підприємства і господарські товариства; обмежену майнову відповідальність — казенні підприємства, товариства з обмеженою чи додатковою відповідальністю. Державні (комунальні) організації та установи несуть майнову відповідальність у межах грошових коштів без її перекладання на рухоме і нерухоме майно засновників (вищі органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування); об'єднання громадян та інші громадські організації — повну майнову відповідальність без її перекладання на засновників (членів організації).

3. Мета, яка залежить від їх функціональної ролі в економічній системі. Метою суб'єктів підприємницької діяльності (у тому числі підприємців) є прибутковість, збільшення вартості капіталу; метою установ, що створили органи влади, і громадських утворень (некомерційних організацій) — соціально важлива діяльність і отримання вигоди.

4. Організаційно-правова форма та юридичний статус. Суб'єкти господарювання, метою яких є отримання прибутку (підприємство, господарське товариство, кооператив, корпорація, концерн, консорціум), а також некомерційні організації (установа, організація, членське товариство, місія, фонд та ін.) набувають статусу юридичної особи. Не набувають статусу юридичної особи об'єднання підприємств, що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів, промислово-фінансові групи, пайові інвестиційні фонди, страхові пули, технологічні парки та ін.

Особливий статус належить індивідуальним підприємцям — організованій формі продуктивної діяльності окремих громадян та громадян, об'єднаних у сім'ю, яка відповідає вимогам економічної системи. Ці суб'єкти економіки мають ті самі ознаки, що й окреслене вище коло суб'єктів господарювання (господарську компетенцію; майнову незалежність та

відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах належного їм майна; мету діяльності).

Отже, суб'єктами господарювання є власники майна і наділені майном незалежні учасники господарських відносин різних форм власності й організаційно-правових форм із властивою їм господарською компетенцією відповідно до функцій, які вони виконують у ринковій інфраструктурі, здатні нести майнову відповідальність за зобов'язаннями в рамках, передбачених суспільним господарським порядком, та мають на меті отримання вигоди або суспільно-корисну діяльність.

Отже, з урахуванням основних ознак суб'єктів господарювання, до них належать: суб'єкти підприємницької діяльності (підприємства і господарські товариства та їх об'єднання) реального сектору економіки; фінансові установи (кредитні установи, інвестиційні фонди, страхові компанії та ін); державні установи й організації, створені органами влади, що здійснюють господарські операції з метою одержання доходу; некомерційні організації, тобто організації, що обслуговують домашні господарства; підприємці.

8.2 Основи організації фінансів суб'єктів підприємництва (підприємств) реального сектору економіки

Фінансам суб'єктів підприємництва — складовій фінансової системи країни — належить визначальне місце у структурі фінансових відносин суспільства, які на всіх рівнях господарювання і у всіх сферах суспільної діяльності опосередковують створення і розподіл валового внутрішнього продукту. Фінанси суб'єктів підприємництва — насамперед відносини розподілу, пов'язані з трансформацією ВВП та інших грошових надходжень (страхових відшкодувань, бюджетних коштів, коштів засновників тощо) у фінансові ресурси та їх використанням у процесі відтворення.

До фінансів суб'єктів підприємництва (підприємств) належать групи відносин розподілу, пов'язані з: формуванням та розподілом валового й чистого доходу і прибутку, отриманими від звичайної діяльності; формуванням та використанням амортизаційних відрахувань; організацією взаємовідносин із державою й місцевими органами самоврядування з приводу сплати податків, інших платежів та вилучення частини чистого прибутку до бюджетів усіх рівнів; відрахуваннями до державних цільових фондів; здійсненням дивідендної політики; бюджетним фінансуванням (отриманням бюджетних позик та субсидій); взаємовідносинами з іншими суб'єктами підприємництва та фінансовими установами з приводу інвестування коштів у цінні папери й одержання доходів від фінансових інвестицій, отримання і погашення кредитів, емісії цінних паперів, зберігання коштів, страхування тощо.

Викладене вище свідчить про те, що формування фінансових ресурсів пов'язане не тільки з трансформацією створеного підприємством ВВП та інших грошових надходжень, а й фінансових відносин, що зазвичай виникають через потребу покриття трансакційних витрат: оплати послуг кредитних установ і

страхових компаній, інвестиційних фондів, господарського суду; управлінських послуг, що надають вищі органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування у сфері охорони навколишнього середовища, метрології, отримання дозволів та ліцензій тощо.

Отже, можна констатувати, що фінанси суб'єктів підприємництва — економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення. Фінанси суб'єктів підприємництва як економічна категорія виражають свою сутність через виконувані ними функції.

Прийнято виокремлювати три основні функції фінансів суб'єктів підприємництва.

1. Формування фінансових ресурсів у процесі фінансово-господарської діяльності, тобто здійснення підприємством розподілу доходів від звичайної та надзвичайної діяльності з метою формування грошових резервів і фондів цільового призначення.

2. Розподіл та використання фінансових ресурсів для забезпечення поточної (операційної) та інвестиційної діяльності; виконання зобов'язань перед бюджетами всіх рівнів, фінансовими установами та іншими інститутами, що впорядковують та обслуговують економічну діяльність у сфері суспільного виробництва.

3. Контроль за дотриманням вартісних пропорцій, формуванням та використанням фінансових ресурсів у відтворювальному процесі, який перебуває у тісному зв'язку і взаємообумовленості з розподільчою функцією. Ця функція базована на контролі за рухом фінансових ресурсів.

Фінансові ресурси є матеріальною основою фінансів. Їх основна ознака — придатність до витрачання на статутні потреби підприємства, тобто їх спрямовують на збільшення основного і поповнення оборотного капіталів, а також для покриття витрат, пов'язаних із матеріальним заохоченням працівників і задоволенням їх соціально-культурних та інших потреб.

До фінансових ресурсів підприємства належать:

1) фінансові ресурси, утворені за рахунок доходів від звичайної діяльності:

— чистий прибуток (у тому числі з резервами і залишками невикористаного прибутку за попередні періоди) — частина прибутку від звичайної діяльності, що залишається підприємству після сплати податку на прибуток і формування резерву на виплату дивідендів (у господарських товариствах) та вилучення частини чистого прибутку підприємств державної і змішаної форм власності до бюджетів різних рівнів;

— амортизаційні відрахування (разом із залишками невикористаних сум амортизаційних відрахувань у попередні періоди), призначені для фінансування реальних капітальних вкладень і поповнення основного й оборотного капіталів. За економічною природою амортизаційні відрахування є відшкодованою частиною фінансових ресурсів, авансованих у попередні періоди в основні засоби і нематеріальні активи;

— частина витрат на капітальний ремонт і поліпшення основних засобів та нематеріальних активів, які відносять у встановлених законом розмірах до витрат підприємства (зменшення валового прибутку);

2) кошти акціонерних товариств, одержані від додаткової емісії акцій та емісійного доходу, призначені на фінансування витрат зі збільшення активів суб'єкта господарювання;

3) кошти державного (місцевого) бюджету, інвестовані у підприємство на безоплатній основі, що одержують зазвичай державні та комунальні підприємства.

Обмеженість власних фінансових ресурсів підприємств спонукає їх до залучення інших інвестиційних ресурсів. Йдеться, як правило, про боргове фінансування підприємств за рахунок:

— коштів мінімальної заборгованості із заробітної плати — "стійкі пасиви". Ці кошти постійно перебувають у господарському обороті на безоплатній основі (до призупинення фінансово-господарської діяльності). їх можна кваліфікувати як кошти (майно), отримані в довічне управління від працівників підприємства, оскільки в колективній або індивідуальних угодах немає застережень щодо заборони використання економічно-природної заборгованості з коштів у господарському обороті, призначених для виплати заробітної плати, в період її нагромадження до моменту виплати;

— коштів від продажу корпоративних облігацій, у тому числі конвертованих;

— позичених коштів, одержаних у вигляді комерційного і банківського кредитів;

— державного кредиту;

— допомоги від вищих органів (асоціацій) на умовах повернення.

Найприйнятніше ранжирування згаданих вище ресурсів за ступенем безпечності: 1) власні й прирівняні до власних фінансові ресурси (чистий прибуток, амортизаційні відрахування, стійкі пасиви); 2) реінвестовані дивіденди (емісія акцій); 3) зменшення власного портфеля фінансових інвестицій (вивільнення власних фінансових ресурсів); 4) доходи від продажу конвертованих облігацій, коли недоцільне або неможливе вивільнення коштів за рахунок зменшення власного портфеля фінансових інвестицій; 5) залучення позичених коштів; 6) додаткова емісія акцій.

Основні принципи організації фінансів суб'єктів підприємницької діяльності, тісно пов'язані з метою і завданнями та визначені статутними документами, такі.

1. Саморегулювання господарської та фінансової діяльності, суть якого полягає у наданні підприємствам (крім казенних) повної самостійності в прийнятті та реалізації заходів у сфері виробництва, інвестиційної діяльності, враховуючи наявні фінансові, трудові й матеріальні ресурси. Для виконання завдань підприємство планує діяльність за допомогою складання бізнес-плану і поточних виробничих, інвестиційних та фінансових планів залежно від попиту на свою продукцію, роботи й послуги. Оперативне фінансове планування

підприємство здійснює за допомогою бюджетування — системи кошторисів, що складають на підставі контрактів зі споживачами продукції та постачальниками матеріальних ресурсів, зобов'язань перед бюджетом і державними цільовими фондами тощо. Усі фінансові плани підпорядковані гарантуванню фінансового забезпечення діяльності підприємства фінансовими ресурсами і виконанню зобов'язань, за якими підприємство відповідає майном і доходами, отриманими від звичайної діяльності.

2. Самоокупність і самофінансування. Цей принцип означає організацію фінансової діяльності таким чином, щоб окупити кошти, інвестовані у підприємство, за рахунок отриманого прибутку та інших власних фінансових ресурсів і повністю виконати зобов'язання перед постачальниками матеріальних ресурсів, фінансовими установами та бюджетом. Самофінансування, на відміну від самоокупності, передбачає фінансування не лише відтворення, а й розвитку підприємства за рахунок власних фінансових ресурсів.

3. Розмежування джерел формування капіталу на власні й позичені, що є важливим для підприємств, оскільки в окремі періоди діяльності (або постійно) виникає додаткова потреба в коштах, яку реалізують шляхом отримання коротко- і довгострокових кредитів. Поєднання власних та позичених коштів дає змогу раціональніше використовувати і зберігати власний оборотний капітал, своєчасно реалізовувати інвестиційні проекти.

4. Наявність фінансових резервів. Формування фінансових резервів — одна з важливих умов діяльності підприємств в умовах ринку. Сформовані резерви за рахунок власних фінансових ресурсів, котрі перебувають у формі високоліквідних активів (грошові кошти, державні та інші високоліквідні цінні папери тощо), мають гарантувати стабільну діяльність підприємства в умовах мінливої ринкової кон'юнктури і виконання зобов'язань перед партнерами і державою.

На організацію фінансів також впливають організаційно-правові форми суб'єктів підприємницької діяльності, (підприємство, господарське товариство, виробничий кооператив, об'єднання підприємств: корпорація, концерн, консорціум, промислово-фінансова група, технопарк та ін.). Організаційно-правова форма підприємства визначає майнову та фінансову відповідальність і правомочність його засновників, структуру управління й способи формування капіталу тощо.

Матеріальною основою функціонування суб'єкта підприємництва і здійснення ним виробничої та інших видів діяльності є майно, яке визнають активами (тобто контрольованими ресурсами), використання яких, як очікують, приведе до економічних вигод у майбутньому. Отже, капітал — вкладення фінансових ресурсів у активи, які перебувають у розпорядженні підприємства (товариства) та є достатніми для виконання господарської й фінансової діяльності та отримання прибутків.

8.3 Фінансова діяльність підприємців — фізичних осіб

Підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи мають право займатися громадяни України та громадяни інших держав, не обмежені законом у правоздатності та дієздатності. Громадянина визнають суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи.

Відповідно до законодавства окремі види господарської діяльності в Україні підлягають ліцензуванню. Підприємець, який здійснює господарську діяльність, що підлягає обмеженню з боку держави, має отримати відповідну ліцензію і дотримуватися ліцензійних умов.

Патентуванню підлягають такі види підприємницької діяльності:

1) торговельна діяльність за готівкові кошти, а також із використанням інших форм розрахунків та кредитних карток на території України (роздрібна й оптова торговельна діяльність у торговельно-виробничій сфері);

2) діяльність з обміну готівкових валютних цінностей (включаючи операції з готівковими платіжними засобами, вираженими в іноземній валюті, та з кредитними картками);

3) діяльність із надання послуг у сфері грального бізнесу;

4) діяльність із надання побутових послуг (діяльність, пов'язана з наданням платних послуг для задоволення особистих потреб замовника за готівкові кошти, а також з використанням інших форм розрахунків, у тому числі кредитних карток).

З метою стимулювання активізації підприємницької діяльності, сприяння створенню нових робочих місць, а також підвищення конкуренції між виробниками товарів і послуг в Україні використовують спрощену систему оподаткування приватних підприємців. Нині є три системи оподаткування приватних підприємців: традиційна система оподаткування, оподаткування фіксованим податком, спрощена система оподаткування (єдиний податок).

Традиційна система оподаткування.

За цієї системи з доходів підприємств обчислюють і сплачують податок з доходів фізичних осіб.

Приватні підприємці сплачують прибутковий податок протягом року, перераховуючи до бюджету авансові внески у розмірі 25 % річної суми прибуткового податку у встановлені строки. Для оподаткування визначають сукупний чистий дохід, з якого сплачують податок з доходів фізичних осіб за ставкою 15 %.

1-й спосіб розрахунку податку з доходів фізичних осіб:

Сукупний чистий дохід • ставка оподаткування.

Сукупний чистий дохід = Валові доходи (виручка в натуральному і грошовому вираженнях) - Валові витрати.

До валових витрат належать прямі валові витрати і витрати, які підлягають амортизації, що відповідають фактичній сумі отриманого в цьому періоді валового доходу в будь-якій формі: матеріальні витрати, пов'язані з

виробництвом реалізованої продукції; вартість реалізованих купованих товарів; витрати на пакувальні матеріали, зберігання, транспортування реалізованої продукції; плата за банківські послуги, поштово-телеграфні та інші витрати; витрати на сертифікацію продукції, консультаційні послуги; інші господарські витрати; амортизаційні відрахування (амортизація основних фондів і нематеріальних активів) за встановленими законом нормами; придбання або виготовлення основних засобів і нематеріальних активів; поліпшення основних засобів за встановленими нормами; сума коштів або вартість майна, добровільно перерахована (передана) до бюджету або неприбутковим організаціям (від 2 до 5 % оподатковуваного прибутку попереднього звітного року); суми сплачених податків, зборів (обов'язкових платежів)) мито; державне мито; плата за землю; податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів; збори за спеціальне використання природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища; обов'язкове соціальне страхування, розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства; акцизний збір; рентні платежі; податок на додану вартість, якщо підприємець не є платником податку на додану вартість (сплачений у ціні придбання товарів)).

2-й спосіб розрахунку податку з доходів фізичних осіб:

Сукупний чистий дохід • Ставка оподаткування.

Сукупний чистий дохід = Валові доходи (виручка в натуральному і грошовому вираженні) — Валові витрати, визначені за нормами відповідно до Інструкції про оподаткування доходів фізичних осіб.

Фіксований податок (патент) — один із варіантів оподаткування доходів фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності. Обов'язковою умовою придбання патенту на право підприємницької діяльності є сплата фіксованого податку. Документ про сплату згаданого податку — підстава для видачі податковим органом патенту.

Підприємець сплачує фіксований податок за таких умов:

— здійснення підприємницької діяльності з продажу товарів і надання супутніх такому продажу послуг на ринках з обов'язковою сплатою ринкового збору (крім торгівлі лікєро-горілчаними і тютюновими виробами). Доходи підприємця, отримані від інших видів діяльності, обкладають прибутковим податком у загальному порядку;

— кількість осіб, що перебувають у трудових відносинах із таким підприємцем, включно з членами його сім'ї не перевищує п'яти осіб;

— валовий дохід підприємця від самостійної підприємницької діяльності або з використанням найманої праці за останніх 12 календарних місяців, що передують місяцю придбання патенту, не перевищує 7000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ставки фіксованого податку визначають місцеві ради (міська, районна). Законодавчо встановлено максимальні та мінімальні розміри фіксованого податку (від 20 до 100 грн за календарний місяць). Критерієм при встановленні розміру фіксованого податку є місце розміщення об'єкта торгівлі. Якщо

підприємницьку діяльність здійснюють із використанням найманої праці (або залученням членів сім'ї підприємця), розмір фіксованого податку збільшується на 50 % за кожну особу.

Приватні підприємці — платники фіксованого податку звільнені від обов'язкового обліку доходів і витрат.

Єдиний податок.

Ставки єдиного податку встановлюють місцеві органи влади за місцем державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності залежно від виду і не можуть становити менше 20 грн і більше ніж 200 грн за календарний місяць.

Якщо підприємець здійснює кілька видів діяльності, для яких встановлено різні ставки єдиного податку, він придбаває одне свідоцтво і сплачує єдиний податок за цими видами діяльності за більшою ставкою. У випадку, коли підприємницьку діяльність здійснюють із використанням найманої праці (або залученням членів сім'ї підприємця), розмір фіксованого податку збільшується на 50 % за кожного працівника.

Сплата єдиного податку передбачає спрощену систему обліку та звітності, якщо: у трудових відносинах з ним упродовж року перебуває не більше 10 осіб, включно з членами його сім'ї; обсяг виручки від продажу продукції не перевищує 500 тис. грн; немає заборгованості зі сплати всіх податків і обов'язкових платежів за попередній звітний (податковий) період; підприємець не є суб'єктом особливого порядку оподаткування за допомогою сплати спеціального торговельного патенту; підприємець не торгує пально-мастильними матеріалами та лікero-горілчаними і тютюновими виробами (торгівля іншими підакцизними товарами не заборонена).

Платники єдиного податку звільнені від сплати: відрахувань до державних цільових фондів; зборів, пов'язаних із виплатою заробітної плати працівникам, які перебувають з ними у трудових відносинах; податку на додану вартість.

На платників єдиного податку, як і на інших фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності, покладено обов'язок утримувати податок із доходів фізичних осіб, виплачуваних найманим працівникам.

Підприємцям надано право зменшувати суму своїх податкових зобов'язань щодо податку з доходів на суму коштів, сплачених за торговий патент.

Тема 9. Міжнародні фінанси

9.1 Сутність та функціональне призначення міжнародних фінансів

9.2 Фінанси міжнародних організацій

9.3 Міжнародні фінансові інституції

9.1 Сутність та функціональне призначення міжнародних фінансів

Фінанси за своєю економічною природою виражають складну ієрархічну структуру, цілісність якої визначає субординацію окремих фінансових відносин і категорій, що відображають її багатоаспектну сутність. Обслуговуючи насамперед систему економічних взаємозв'язків як спосіб господарювання з властивими йому відносинами, формами й методами впливу на процес виробництва, розподілу і споживання, фінанси в ринкових відносинах є основою господарського механізму, що зумовлює економічні процеси як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Міжнародні фінанси — одна з основних форм міжнародних економічних відносин, функціонування і розвиток яких пов'язані з існуванням та обслуговуванням усього комплексу міжнародних зв'язків. Сучасне розуміння сутності міжнародних фінансів значно ширше, ніж розгляд лише міжнародних валютно-фінансових відносин чи функціонального призначення міжнародних фінансових інституцій або міжнародного перерозподілу фінансових ресурсів через світовий фінансовий ринок. Це визначає необхідність інтегрованого підходу до висвітлення цього питання, основу якого становить аналіз взаємодії багатьох елементів світової фінансової архітектури, які прямо чи опосередковано пов'язані з рухом глобальних валютно-фінансових потоків. Логіка викладу передбачає з'ясування сутності міжнародних фінансів як багатоаспектного поняття, розкриття основних категорій міжнародних фінансів, перехід від загальних питань концептуального характеру до конкретних механізмів і технологій вироблення й прийняття раціональних фінансових, економічних і політичних рішень на глобальному рівні.

У науковій літературі є різні погляди щодо розуміння сутності багатьох ключових понять, у тому числі щодо міжнародних фінансів. У цьому не важко переконатися, звернувшись до відповідних розділів підручників і навчальних посібників у сфері світової економіки і міжнародних економічних відносин. Зокрема зауважимо, що загальним правилом стало використання як ідентичних словосполучень "світова валютна система" і "світова фінансова система", так і похідних термінів на зразок "світова грошово-фінансова система", "світова валютно-фінансова система", "світова кредитно-фінансова система", "світова валютно-кредитна система" та ін. Проте насправді є чимало суперечностей у визначенні цих систем, що значною мірою пояснюється наявними внутрішніми змістовими відмінностями у самому методологічному підході до розуміння поняття світової фінансової системи. Методологічно і теоретично виправданим серед вищезазначених, є використання єдиного терміна "світова фінансова система". Однак у багатьох підручниках і навчальних посібниках загальнотеоретичні та методологічні основи світової фінансової системи зводяться до звичайного розкриття іншого предмету — світової валютної системи, який, безумовно, є важливим аспектом, але, тим не менше, лише частиною загальної теорії у сфері світових фінансів, що мотивується такими міркуваннями.

Термін "світова фінансова система" включає змістовий аспект валютних відносин у повному обсязі, поглинаючи та інтегруючи їх. У цьому сенсі важливо усвідомлювати внутрішній зміст понять "валютна система" і "грошова система", зрозуміти спільне і відмінне у них. Грошова система — перш за все національна система, в межах якої безпосередньо обертаються грошові знаки держави. Вона є складовою загальної фінансової системи держави. На відміну від грошової, не в усіх країнах діють "валютні системи" як інститути і складові фінансової системи, пов'язані із світовою валютною системою, що оперують конвертованими валютами. Більше того, поняття "валютна система" повністю відповідає поняттю "грошова система" лише в тих випадках, коли національна грошова одиниця є визнаною у світі як основна чи резервна валютна одиниця (такою найчастіше є національна валюта провідних країн світу, що накопичується центральними банками інших країн як резерв коштів для міжнародних розрахунків), що служить міжнародним платіжним засобом, базою для визначення валютного паритету і валютного курсу, використовується як інструмент для проведення валютних інтервенцій.

Із зазначеного вище очевидно, що не зовсім правильно використовувати терміни "гроші" і "валюта" як синоніми, а тому важливо розмежовувати:

— валютну систему, що забезпечує функціонування єдиного світового господарства з національними "валютними підсистемами";

— грошову систему національних держав, що забезпечує відповідні потреби національних економік і населення.

При цьому необхідно зауважити таку особливість: у відкритій економіці з високим індексом інтернаціоналізації валютна система є досить розвинутою; вона безпосередньо забезпечує зростаючі зовнішньоекономічні та інші міжнародні зв'язки країни; національна грошова одиниця таких країн набуває статусу резервної валюти. Натомість у замкнутих, автаркічних національних економіках валютні системи як розвинуті інститути в цілому відсутні: зовнішньоекономічні операції, навіть якщо вони здійснюються на більш або менш інтенсивній і масштабній базі, здійснюються за принципом "разових угод", тому що немає "сполучної ланки" між національною і світовою економікою у формі інституційно-діючої внутрішньої валютної системи. Відповідно і національна грошова одиниця має замкнутий характер.

Не менш важливо чіткіше розмежовувати ті поняття, які об'єднуються у рамках усталених, зокрема таких як "міжнародні фінанси" і "світові фінанси". У науковій літературі є спроби, з одного боку, розширено трактувати поняття "світові фінанси" і розчинити в ньому предмет "міжнародних фінансів", тоді як насправді йдеться про два самостійні предмети вивчення, однаково важливі для системного розуміння сучасних глобальних процесів.

У сфері світових фінансів, крім національних суб'єктів — держави, підприємств, громадян, виокремлюють наднаціональні суб'єкти — міжнародні організації та міжнародні фінансові інституції. На основі такого умовного поділу до трактування міжнародних фінансів часто підходять дещо звужено, вважаючи, що вони відображають виключно діяльність міжнародних

організацій і фінансових інститутів. Теорія і набутий досвід підтверджують, що в умовах глобалізаційних процесів фінанси реструктуризуються не тільки за простором їх функціонування, а й за походженням суб'єктів, які умовно можна поділити на національно-державні та міжнародні. Так, національно-державні, як правило, функціонують у межах території однієї держави, не залучаючи іноземних суб'єктів, на основі національного законодавства і є виключно внутрішньо-національними. Міжнародні фінанси охоплюють міждержавні та транснаціональні фінансові відносини, для яких характерний іноземний елемент. До того ж міжнародні фінанси є не лише результатом відносин держав як цілісних блоків. Вони передбачають співпрацю з метою раціонального розміщення внутрішніх ресурсів для вироблення й прийняття раціональних зовнішньоекономічних і політичних рішень. Міжнародні фінанси обслуговують, по-перше, економічні зв'язки між резидентами різних країн; по-друге, відносини країн світу з міжнародними та регіональними організаціями (ООН, ЄС); по-третє, операції урядів та резидентів різних країн на міжнародних фінансових ринках.

Таким чином, світові фінанси реалізуються у двох діалектичних формах: національно-державні й міжнародні фінанси. При цьому національно-державні фінанси завжди є складовою світових фінансів, проте не завжди елементом міжнародних фінансів (йдеться про замкнуті, автаркічні національні економіки та їх фінансові системи, що базуються виключно на національних грошових системах). Хоч національно-державна форма є первинною щодо міжнародної, останню можна розглядати як вищу, більш досконалу й найбільш динамічно зростаючу. Динамізм саме цієї складової світової економіки і світових фінансів надає глобальних ознак усьому сучасному світовому господарству.

У цьому сенсі слід підкреслити, що міжнародні фінанси є самостійною економічною категорією, яка, будучи невід'ємною складовою фінансів у широкому розумінні, характеризується ознаками, притаманними фінансам в цілому, але одночасно має свої особливості, які вирізняють її як особливу систему фінансових відносин. Міжнародні фінанси мають як видиму зовнішню форму вияву, так і внутрішній економічний зміст. Розкриваючи внутрішню змістову сторону міжнародних фінансів, зазначимо, що це є надзвичайно складна і багатоаспектна економічна категорія. Як економічна категорія міжнародні фінанси — сукупність відносин, опосередкованих рухом валютно-фінансових потоків, що виникають у зв'язку з перерозподілом фінансових ресурсів і капіталу в системі світового господарства через дію ринкового і неринкового механізмів.

Система міжнародних фінансових відносин складається між різними суб'єктами. Суб'єктами міжнародних фінансів є:

- держави;
- міжнародні організації;
- міжнародні фінансові інституції;

— юридичні особи, серед яких особливе місце займають транснаціональні корпорації (ТНК), транснаціональні банки (ТНБ), фінансово-кредитні інститути, біржі;

— фізичні особи.

Таким чином, міжнародні фінансові відносини є досить складною і розгалуженою системою руху валютно-фінансових потоків, які можна згрупувати за такими напрямками:

— взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;

— взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших країн;

— взаємовідносини держави з урядами інших країн та міжнародними фінансовими організаціями;

— взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інституціями.

Від налагодженості цих відносин значною мірою залежить узгодження індивідуальних, корпоративних, національно-державних, регіональних та глобальних інтересів задоволення спільних потреб як на регіональному, міжнародному, так і глобальному рівнях.

За матеріально-речовим втіленням міжнародні фінанси часто ототожнюють із фондами фінансових ресурсів, що утворюються у результаті перерозподільних відносин і використовуються для забезпечення безперервності суспільного відтворення на світовому рівні та задоволення спільних потреб, які мають міжнародне значення. Значною мірою це правильно, але дещо звужує розуміння міжнародних фінансів, обмежуючи їх виключно формуванням і використанням централізованих грошових фондів світових та регіональних міжнародних організацій і фінансових інституцій. Відповідно поза увагою залишаються каналний характер руху фінансових ресурсів, міжнародне переливання капіталів та їх перерозподіл між різними учасниками міжнародних економічних відносин.

З інституційного погляду, міжнародні фінанси — сукупність банків, валютних та фондових бірж, міжнародних фінансових інституцій, регіональних фінансово-кредитних установ, міжнародних та регіональних економічних організацій і об'єднань, через які здійснюється рух світових фінансових потоків.

Міжнародні фінанси, як і будь-яка інша економічна категорія, виконують певні функції. Функції міжнародних фінансів — зовнішній вияв їхньої внутрішньої сутності, що розкриває їх функціональне суспільне призначення у системі міжнародних економічних відносин та у розвитку світового фінансового середовища. Передусім слід підкреслити, що міжнародні фінанси є само стійною економічною категорією. їх функціонування й еволюція зумовлені розвитком усієї системи фінансових категорій. Міжнародні фінанси як логічне продовження і розвиток більш загальної категорії "фінанси", характеризуються функціями, притаманними фінансам у цілому (нагадаємо фінанси виконують розподільну і контрольну функції), але одночасно мають свої особливості.

Сутність міжнародних фінансів як економічної категорії реалізується через перерозподільну, контрольну і регулюючо-координуючу функції. Зміст цих функцій, сфера та об'єкт їх дії характеризують специфіку міжнародних фінансів як економічної категорії. Через механізм міжнародних фінансів здійснюється перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу між різними суб'єктами міжнародних економічних відносин. При цьому перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу в системі міжнародних фінансових відносин визначається як об'єктивними закономірностями (капітал орієнтується на високу норму прибутковості, низький рівень ризиковості фінансових трансакцій, дію закон) пропорційного розвитку), так і політикою (інтересами) суб'єктів міжнародних відносин. Відтак об'єктивною основою становлення і розвитку міжнародних фінансів є закономірності міжнародного кругообігу функціонуючого капіталу: на одному його полюсі виникають тимчасово вільні кошти, а на іншому — постійно з'являється попит на них. Іншими словами, джерела фінансових ресурсів зосереджені в країнах-донорах, до яких належать розвинуті економіки: саме в цих країнах акумулюється переважний обсяг фінансових ресурсів світу, їм належать найбільші розміри квот у фондах міжнародних організацій, що призначені для надання фінансової допомоги (такі фонди формуються в основному за рахунок внесків урядів країн-донорів); найбільша частка світових золотовалютних резервів є власністю приватних осіб, компаній, організацій та урядів розвинутих країн світу. Відтак розвинутий світ постійно шукає вигідні сфери вкладення заощаджень і намагається максимально диверсифікувати їх. З іншого боку, країни, традиційно зараховані до категорії "ринків, що вноrmуються, об'єднує характерна риса — вони відчують гостру нестачу припливів довгострокових інвестицій. І саме сфера міжнародних фінансів дає змогу і розвинутим країнам, і тим, що розвиваються, задовольнити певною мірою свої об'єктивні потреби та економічні інтереси. При цьому інтереси суб'єктів міжнародних відносин та об'єктивні закономірності можуть як збігатися, так і суперечити один одному.

Міжнародні фінанси — досить розгалужена структура з множинністю державних, приватних і власне міжнародних елементів, які є повноцінними учасниками глобального економічного простору. Сучасну систему світового господарства вирізняє розгалужений регулятивний механізм, що охоплює і сферу фінансових перерозподільних процесів. Цей механізм забезпечує координацію зусиль світової спільноти щодо регулювання міжнародних фінансових відносин, а отже, міжнародних валютно-фінансових потоків як приватного, так і офіційного походження. Тому без перебільшення можна стверджувати, що окрім перерозподільної і контрольної, міжнародні фінанси виконують регулюючо-координуючу функцію. Практична реалізація цієї функції полягає у прийнятті узгоджених рішень щодо міжнародних фінансів, розробленні поточної та стратегічної міжнародної фінансової політики. Тим паче, що міжнародна фінансова сфера залишається найбільш вразливою підсистемою світового господарства внаслідок невпорядкованої міграції "летючих" капіталів, офшоризації та тінізації фінансових ресурсів, зростання

обсягів спекулятивних операцій, слабкої інституційної спроможності регулятивних механізмів. Саме тому у світлі недавніх фінансових криз увага до цієї функції міжнародних фінансів значно посилилася.

Отже, міжнародні фінанси є багаторівневою, проте ще ієрархічно невпорядкованою, системою, яка водночас характеризується певною органічною цілісністю, взаємопов'язаністю складових та структурною єдністю функціональних елементів, кожен з яких міг би стати предметом окремого вивчення. У цьому не важко переконатися, звернувшись до відповідних розділів підручників і навчальних посібників з теорії фінансів. Пропонуємо спиратися на функціональне призначення міжнародних фінансів (через механізм міжнародних фінансів здійснюється перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу між різними суб'єктами міжнародних економічних відносин; цей перерозподіл у системі світового господарства відбувається через дію ринкового й неринкового механізмів), і, відповідно, матеріал цієї теми структурувати таким чином: розкриття міжнародного ринкового механізму перерозподілу фінансових ресурсів і капіталу, з'ясування особливостей міжнародного неринкового перерозподілу фінансових ресурсів.

9.2 Фінанси міжнародних організацій

Організація Об'єднаних Націй (ООН) була заснована наприкінці Другої світової війни. У 2006 р. світова громадськість широко відзначила 60-річний ювілей цієї організації, яка була і залишається головним світовим центром координації зусиль з підтримання миру, зміцнення безпеки, розвитку міжнародного співробітництва. До сфер її діяльності згідно зі Статутом ООН входять також міжнародні проблеми економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру, заохочення й розвиток поваги до прав людини, охорона навколишнього природного середовища. Разом з тим аналіз практики діяльності цієї організації показує, що поряд із всебічним зростанням ролі світових політичних проблем, все більше значення в її діяльності відводиться вирішенню економічних і фінансових питань розвитку сучасного світу. Відповідно з плином часу предметом вивчення, аналізу, пошуку шляхів і засобів вирішення, вироблення відповідних рекомендацій ООН стають новітні сфери світового господарства, міжнародних економічних і фінансових відносин. Паралельно з цими процесами змінюється структура самої ООН, збільшується кількість економічних установ і країн, які беруть в них участь, розширюється поле діяльності цих установ, їх контакти з іншими міжнародними, а також національними організаціями та інститутами. Значення економічної діяльності ООН зростає у зв'язку з ускладненням процесів, які відбуваються у всесвітніх економічних взаємовідносинах і міжнародному поділі праці, різноманітністю проблем, що виникають у світовій економіці, динамізмом міжнародного господарського життя. Усе це викликає необхідність прийняття вчасних та ефективних рішень.

Економічна діяльність ООН включає чотири головні напрями:

- 1) вирішення загальних для всіх країн глобальних економічних проблем;
- 2) сприяння економічному співробітництву держав з різними рівнями соціально-економічного розвитку;
- 3) сприяння господарському розвитку країн, що розвиваються;
- 4) вирішення проблем регіонального економічного розвитку.

Основними структурними підрозділами системи органів економічного і фінансового співробітництва в рамках ООН є три із шести головних органів, вказаних у Статуті: Генеральна Асамблея, Економічна і соціальна рада, Секретаріат. Крім цих трьох головних органів економічного і фінансового співробітництва, в рамках ООН успішно функціонують й інші організації ООН, діяльність яких у сфері економічних і фінансових відносин досить помітна. Серед них — Конференція з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД), Організація з промислового розвитку (ЮНІДО), Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) та регіональні економічні комісії (наприклад, Європейська економічна комісія) та ін.

Бюджет ООН формується за рахунок внесків країн-членів. Хартія ООН зобов'язує країни-члени регулярно сплачувати членські внески. Згідно з чинними правилами щорічні внески в основний (так званий регулярний) бюджет організації треба вносити до 31 грудня відповідного року. У ст. 19 Статуту ООН передбачено, що країни, які не сплачують внески, можуть бути позбавлені права голосу в Генеральній Асамблеї. Розмір внесків визначається Асамблеєю за рекомендацією комітету з внесків. Квоти внесків залежать від рівня економічного розвитку країни і розраховуються відповідно до ВВП і рівня доходів на особу цієї країни. Тому приблизно 76 % коштів до бюджету ООН надходить від десяти найбагатших країн. Асамблея встановила максимум — 25 % бюджету, і мінімум — 0,01 %. Зокрема США сплачують у регулярний бюджет ООН 25 % його суми, Японія — 11,88, Німеччина — 8,9, Франція — 6,26, Велика Британія — 4,86, Італія — 3,39, Канада — 3,09 %. Додатковим джерелом доходів бюджету є добровільні внески. Крім відрахувань у регулярний бюджет, для держав-членів встановлюються також розміри внесків відповідно до модифікованого варіанта основної шкали покриття витрат тимчасових Збройних сил ООН.

За видатками бюджет ООН поділяється на дві частини: адміністративні та накладні витрати (38 %) і програмні видатки (62 %). Зважаючи на те, що на початку ХХ ст. ООН переживає дві взаємопов'язані кризи — фінансову (держави-члени не виконують своїх фінансових обов'язків згідно зі Статутом) і бюджетну (об'єктивна необхідність суттєвого скорочення бюджету) — було поставлено на порядок денний завдання скоротити адміністративні витрати до 25 %, що дасть можливість спрямувати вивільнені кошти на соціально-економічні програми. Видатки бюджету ООН плануються в розрізі окремих підрозділів та організацій. При цьому також виділяються адміністративні й накладні витрати та кошториси на окремі програми, що виконуються певним підрозділом. Фінансування з бюджету ООН окремих країн здійснюється через

реалізацію на їх території відповідних програм, а не у формі прямого виділення коштів. Наприклад, в Україні реалізуються проекти за Програмою розвитку (ПРООН), Управління Верховного комісара у справах біженців, Дитячого фонду ЮНІСБФ, Фонду народонаселення, Міжнародної організації праці, Міжнародного агентства з атомної енергії.

Регулярний бюджет за програмами ООН затверджується Генеральною Асамблеєю раз на два роки.

У цілому, незважаючи на докладені зусилля міжнародного співтовариства щодо розв'язання проблем розвитку економічного і фінансового співробітництва через систему і механізми ООН, на сьогодні залишається багато принципових питань, для успішного вирішення яких ще не знайдено відповідних підходів. Невирішеність багатьох проблем в економічній сфері, фінансова криза, що істотно звужує фінансові можливості ООН та ускладнює фінансування передбачених заходів, гостро ставлять питання про підвищення авторитету ООН і необхідність реформування цієї організації. Таким чином, питання, пов'язані з підвищенням ефективності діяльності економічних організацій ООН, вже гостро стоять на порядку денному. Тепер важливо те, наскільки швидко будуть вжиті заходи з метою усунення негативних факторів у їхній діяльності та максимального сприяння подальшому прогресу.

9.3 Міжнародні фінансові інституції

Наднаціональна координація міжнародних фінансів здійснюється міжнародними та регіональними валютно-фінансовими інституціями, які створюються на базі багатосторонніх угод між державами. Поява міжнародних фінансових інституцій була спричинена такими подіями у світовій економіці:

- посиленням інтернаціоналізації господарського життя, агресивним розвитком транснаціональних корпорацій і транснаціональних банків, діяльність яких вийшла за межі національних економік;

- розвитком міждержавних форм регулювання валютно-кредитних і фінансових зв'язків як складової регулювання міжнародних економічних відносин;

- посиленням нестабільності світової економіки, у тому числі валютної системи та світових ринків капіталів.

Загальні цілі діяльності міжнародних фінансових інституцій такі:

- стабілізація світового господарства й міжнародних фінансів на основі об'єднання зусиль світового співтовариства;

- здійснення міждержавного валютного і кредитно-фінансового регулювання;

- розроблення і координація стратегії і тактики міжнародної валютної і кредитно-фінансової політики.

Отже, мета діяльності міжнародних фінансових інституцій — сприяння розвитку зовнішньої торгівлі й міжнародного та регіонального валютно-фінансового співробітництва, підтримання рівноваги платіжних балансів країн,

що входять до них, регулювання курсів їхніх валют, надання кредитів цим країнам та гарантування приватних позик за кордоном.

Найважливішу роль серед міжнародних фінансових інституцій відіграють так звані Бреттон-Вудські інститути — Міжнародний валютний фонд та Світовий банк, які є важливою ланкою сучасної інституціональної структури міжнародних валютних відносин. Свою назву вони отримали від назви американського містечка Бреттон-Вудс, де у 1944 р. проходила міжнародна валютно-фінансова конференція, на якій і було прийнято рішення про заснування цих двох установ.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) — міжнародна наднаціональна валютно-кредитна організація, що має статус спеціалізованої представницької установи ООН. Офіційну діяльність МВФ розпочав з березня 1947 р. У 1959 р. членами Фонду були 49 держав, у 1970 р. — 116, у 1992 р. — 167, а на початок 2001 р. — 181, у тому числі з вересня 1992 р. і Україна. Таким чином, Міжнародний валютний фонд — валютно-фінансова організація, діяльність якої набула універсального і глобального характеру.

Функціонування МВФ регулюється Статтями Угоди — документом, який виконує роль статуту. Статтями Угоди закріплено основні цілі створення МВФ:

- розвиток міжнародного співробітництва у валютній сфері через механізм консультацій з міжнародних валютно-фінансових проблем;

- сприяння розширенню та збалансованому зростанню міжнародної торгівлі, підтриманню високого рівня зайнятості та реальних доходів;

- забезпечення стабільності валютних курсів, недопущення конкурентного знецінення валют;

- допомога у створенні багатосторонньої системи платежів за поточними операціями між країнами-учасниками, усунення валютних обмежень, які гальмують розвиток світової торгівлі;

- надання кредитів країнам-учасникам в іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів.

Таким чином, метою створення МВФ було сприяння міжнародному валютному співробітництву та стабілізації валют, створення багатосторонньої системи платежів і розрахунків, підтримування рівноваги платіжних балансів країн — членів Фонду, вжиття системи заходів, спрямованих на регулювання валютних курсів, підвищення ступеня конвертованості валют, надання короткострокових кредитів країнам — членам Фонду для покриття тимчасового дефіциту їхніх платіжних балансів, на ліквідацію валютних обмежень, організацію консультативної допомоги з фінансових і валютних питань. Отже, МВФ у своїй діяльності поєднує функції регулювання, фінансування, нагляду та консультування держав-членів у сфері валютно-фінансових відносин.

Для виконання своїх функцій МВФ, як й інші організації, потребує коштів. Оскільки МВФ є організацією акціонерного типу, то його капітал утворюється за рахунок внесків країн — членів Фонду. Розмір внеску кожної країни залежить від двох чинників: загального обсягу емітованих "Спеціальних прав запозичення" (SDR) та частки (позиції) цієї країни у Фонді. Частка кожної

країни залежить від рівня економічного розвитку та її місця у світовій торгівлі. Квота країн — членів МВФ під час Бреттон-Вудської валютної системи складалася з 25 % у золоті й 75 % у національній валюті цієї країни, а із введенням в дію Кінгстонської валютної системи — ця квота становить 22,7 % у вільно конвертованій валюті й 77,3 % у національній.

Як відомо, у 1992 р. Україна вступила до МВФ. На час вступу до Фонду Україні була визначена квота у сумі 665 млн. одиниць SDR. З 1998 р. внаслідок збільшення розміру квот на 50 %, внесок України досягнув 997,3 млн. SDR. На кінець 2006 р. частка України дорівнює 0,65 %, а її квота — 1,372 млрд. SDR. За резолюцією ради керівників МВФ (№ 47-5) Україна сплачує 22,7 % її підписного внеску в SDR або у валютах інших держав-членів, що їх обрав директор-розпорядник МВФ, а залишок підписного внеску — у валюті України. Статут МВФ передбачає періодичний (не менше одного разу на п'ять років) загальний перегляд квот. Це пов'язано зі зміною рівня розвитку окремих країн та їх місця у світовій торгівлі. Зазначимо, що спочатку основний капітал Фонду становив 7,7 млрд. дол. США, а найбільші розміри квот належали Сполученим Штатам Америки, Великій Британії, Франції, Китаю та Індії. У 2002 р. сплачений статутний капітал сягнув 290 млрд. дол. США (212 млрд. SDR), з яких 2/3 (63 %) належить 25 промислово розвинутим країнам і лише 1/3 — країнам, що розвиваються, які становлять 4/6 членів Фонду.

За необхідності, крім власного капіталу, МВФ може використовувати позикові кошти. Джерелами залучених ресурсів Фонду є кредити урядів країн-членів або їх грошово-кредитних органів та кредитні лінії з низкою урядів і банків, які відкриваються один раз на п'ять років з початку 60-х років XX ст. До 80-х років XX ст., МВФ активно вдавався до отримання таких кредитів, що спричинило зміни характеру діяльності Фонду — він почав діяти як звичайний банк. Тому за відповідним рішенням керівних органів Фонду у 1982 р. частку залучених коштів було обмежено до 60 % від загального обсягу квот. Це рішення засвідчило, що ресурси МВФ формуються переважно за рахунок квот.

Ресурси МВФ використовуються у межах певної політики та розроблених механізмів і відповідно до статутної діяльності, що охоплює три основні напрями.

1. Кредитування з метою надання фінансової допомоги окремим країнам, яке здійснюється з різними цілями, у різних формах та нарізних умовах. Зокрема воно включає кредитування для потреб вирівнювання платіжного балансу, компенсаційне фінансування та допомогу найбіднішим країнам. Виділення кредитів залежить від трьох основних чинників: потреби в ресурсах для вирівнювання платіжного балансу, квоти країни та виконання вимог Фонду. Механізм кредитування полягає в тому, що МВФ продає необхідну країні валюту за її національну валюту. При цьому фінансові операції, які є основним напрямом діяльності, МВФ здійснює тільки з офіційними органами країн — членів Фонду (кошти надходять до центрального банку країни-позичальника і використовуються на формування валютних резервів). Надання кредиту Фондом має "обумовлений" характер: від країни, яка звернулася за кредитом,

вимагається виконання певної стабілізаційної програми. Зокрема, наприклад, кількість вимог з боку МВФ стосовно параметрів економічної політики уряду України як умова надання кредитів постійно зростала: 1996 р" — 38, 1997 р. — 41, 1998—2001 рр. (до 31 червня) — 81 вимога. Кредит надається поетапно, що дає змогу Фонду контролювати ефективність його використання і дотримання відповідних вимог, проте спричиняє послаблення у певній мірі економічного суверенітету країни.

Загалом система кредитування, що використовується МВФ, включає чотири форми: безпосереднє (прямо пов'язане з квотою кожної країни і здійснюється в межах її резервної і кредитної часток), поетапне (здійснюється в межах граничних кредитних часток тієї чи іншої країни і включає механізми резервних кредитів (stand-by) та розширеного фінансування), пільгове (надання на пільгових умовах кредитів країнам, що розвиваються, та найбільш бідним країнам за умов хронічної кризи платіжного балансу) та спеціальне фінансування (використовується в особливих умовах і включає компенсаційне фінансування і фінансування у разі непередбачуваних обставин, фінансування буферних (резервних) запасів, фінансування зі скорочення і обслуговування зовнішнього боргу та фінансування системних трансформацій).

2. Регулювання міжнародних валютних відносин з метою узгодження валютної політики країн — членів Фонду. МВФ встановлює певні валютні обмеження: країни — члени Фонду не можуть без його згоди вводити обмеження за платежами і переказами з поточних міжнародних операцій, використовувати дискримінаційні валютні засоби, застосовувати систему кількох видів валютних курсів.

3. Постійний нагляд за світовою економікою з метою систематизації інформації як у цілому по світовій економіці, так і стосовно окремих країн. На підставі аналізу цієї інформації розробляються середньострокові економічні прогнози, які дають можливість координувати макроекономічну політику країн — членів Фонду. Зокрема МВФ детально аналізує податкову, грошово-кредитну і валютну політику та стан платіжних балансів країн. На основі цього аналізу готуються певні рекомендації країні щодо вироблення та коригування економічної, фінансової та валютної політики.

Володіючи значними грошовими ресурсами й відповідною інформацією, МВФ може впливати як на міжнародний, так і на національний економічний та фінансовий розвиток будь-якої країни.

Міжнародний валютний фонд підтримує тісні взаємозв'язки з іншими міжнародними фінансовими інституціями, зокрема з групою Світового банку.

Група Світового банку є другою за значенням фінансовою інституцією у системі міжнародних фінансів. Світовий банк — багатостороння кредитна організація, яка складається з п'яти тісно пов'язаних між собою установ, що входять у систему ООН, загальною метою яких є надання фінансової допомоги країнам, що розвиваються, і країнам з перехідною економікою за рахунок розвинутих країн. Групу Світового банку утворюють: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) — головна складова групи (заснований у

1944 р.); Міжнародна фінансова корпорація (МФК) (заснована у 1956 р.); Міжнародна асоціація розвитку (МАР) (заснована у 1960 р.); Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАТІ) (засноване у 1988 р.); Міжнародний центр розв'язання інвестиційних суперечок (МЦРІС) (заснований у 1966 р.). Юридичної фінансово незалежні, ці установи мають власні статuti, власний акціонерний капітал, окреме членство та окремі штати працівників. Проте вони мають спільне керівництво — президент МБРР одночасно є президентом МАР, МФК і БАТІ. Членства у МАР, БАТІ, МЦРІС або МФК набуває тільки країна — член МБРР.

Світовий банк як один зі спеціалізованих фінансових інститутів ООН має загалом сприяти виконанню стратегічного завдання: інтегрувати економіку всіх країн-членів із глобальною системою господарювання і таким чином сприяти економічному розвитку країн-членів шляхом залучення ресурсів з розвинутих країн до країн, що розвиваються, зменшенню бідності і підвищенню якості життя у країнах "третього світу". Разом з тим на кожну установу Світового банку покладено конкретні завдання. Наприклад, МБРР кредитує уряди країн з середнім рівнем доходу (країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою), а МАР кредитує найбідніші країни світу; МФК координує питання інвестування приватного сектору країн, що розвиваються, а БАТІ надає гарантії від некомерційних ризиків іноземним інвесторам, що вкладають кошти у країни, що розвиваються, і є членами Світового банку. МЦРІС забезпечує сприяння потокам міжнародних інвестицій шляхом надання послуг з арбітражного розгляду та врегулювання спорів між урядами та іноземними інвесторами, здійснює консультування, наукові дослідження, збирає інформацію щодо інвестиційного законодавства у різних країнах.

Головною складовою групи Світового банку є Міжнародний банк реконструкції та розвитку, який на початку своєї діяльності мав згідно з його Статутом надавати потерпілим від війни країнам довгострокові кредити для відбудови їхньої економіки, а також гарантувати приватні інвестиції за кордоном. Основні напрями діяльності МБРР:

- створення сприятливих умов для виробничих інвестицій;
- стимулювання міжнародних довготермінових капіталовкладень;
- сприяння реконструкції та розвитку економіки, конверсії військової економіки в цивільну;
- гарантування приватних зарубіжних інвестицій. До джерел фінансових ресурсів МБРР належать:
 - статутний капітал, який формується шляхом підписки країн-членів на акції МБРР у межах встановлених квот. Квоти кожної країни визначаються відповідно до її економічного потенціалу та виходячи з її квоти у МВФ;
 - залучення коштів шляхом випуску облігаційних позик, за рахунок яких формується більша частка фінансових ресурсів Банку. МБРР здійснює операції з продажу своїх облігацій у понад 100 країнах світу і є найбільшим позичальником на світових ринках капіталу;
 - резервний фонд, який утворюється за рахунок банку.

Здійснення кредитної діяльності МБРР відбувається за принципами, зафіксованими у Статтях Угоди. Метою надання позик є стимулювання економічного зростання країни-позичальниці. Позики надаються на 15—20 років і мають п'ятирічний пільговий період. Відсоткова ставка за позиками змінюється кожні шість місяців і орієнтується на рівень відсоткових ставок міжнародних ринків позикового капіталу. Відсоткова ставка залежить також від наявних у Банку коштів, які надходять від продажу облігацій МБРР на світових ринках капіталу, від нерозподіленого прибутку, погашення раніше наданих позик та додаткових пожертвувань економічно розвинених країн.

Кредитування здійснюється у двох формах:

1) системні позики, що надаються урядам окремих країн під програми макроекономічної стабілізації та здійснення інституційних змін. Ці кошти не мають цільового призначення, надходять до бюджету країни-позичальниці і можуть використовуватися з/рядом на власний розсуд, у тому числі на фінансування дефіциту бюджету. Отримання позик обумовлюється виконанням певних вимог, невиконання яких може призвести до призупинення кредитування;

2) інвестиційні кредити, що надаються під конкретні інвестиційні проекти у галузі інфраструктури (енергетика, транспорт, зв'язок), на розвиток сільського господарства, охорону здоров'я та освіти, строком до 20 років під гарантії урядів. Для виділення кредитів МБРР вимагає від країни, що позичає кошти, інформацію про її фінансовий стан та об'єкти кредитування. Кредити надаються на основі пайової участі Банку у фінансуванні певних об'єктів — до 30 % їх вартості.

Міжнародна асоціація розвитку була створена як філія МБРР у 1960 р. з метою зберегти вплив розвинутих західних держав на країни, що розвиваються. МАР надає безвідсоткові кредити найбіднішим країнам світу строком до 85—40 років з десятирічним пільговим періодом. Кожен проект, що фінансується МАР, піддається політико-економічній експертизі, яка має на меті визначення найефективнішого використання кредитних коштів.

Основним джерелом формування фінансових ресурсів МАР є внески економічно розвинених країн, а також частково прибутки МБРР і повернені кредити. Таким чином, ця інституція фактично забезпечує прямий перерозподіл ресурсів на рівні світової економіки між економічно розвиненими країнами і найбіднішими країнами "третього світу".

Міжнародна фінансова корпорація надає кредити високорентабельним підприємствам країн, що розвиваються (причому, на відміну від МБРР, без гарантій урядів відповідних країн), строком від 5 до 15 років. Позики надаються на ринкових умовах, але більш пільгових, ніж, наприклад, банківськими установами. Кредитування здійснюється на засадах спільного фінансування — частка кредитів МФК не може перевищувати 25 % вартості проекту. Крім того, МФК може здійснювати прямі інвестиції шляхом придбання пакета акцій, а не більше 35 %.

Фінансові ресурси МФК формуються з різних джерел. Власними є статутний капітал, внески членів, відрахування від прибутків, кошти від повернених кредитів* Проте найбільшу частку становлять ресурси, які формуються за рахунок запозичень на міжнародних фінансових ринках (до 80 %) та кредитів МБРР.

Банк міжнародних розрахунків (БМР) став першою в історії міжнародною фінансовою інституцією, яку створено у 1930 р. на основі міжурядової угоди шести країн (Бельгії, Великої Британії, Італії, Німеччини, Франції та Японії) і конвенції цих держав зі Швейцарією. Первинною метою створення Банку було врегулювання проблеми німецьких репарацій за результатами Першої світової війни. Нині Банк міжнародних розрахунків — спеціалізований міждержавний фінансовий інститут, який виконує функції центрального банку для більшості національних центральних банків європейських країн (надає їм допомогу в управлінні власними валютними резервами й інвестиціями) та об'єднує на акціонерній основі частину їхніх фінансових ресурсів.

На початку 90-х років XX ст. 29 центральних банків західних країн були співвласниками БМР, близько 90 центральних банків інших країн мали з ним або з його комітетами певну форму ділових відносин. БМР — найстаріша міжнародна організація в галузі міжнародного валютного співробітництва.

Банк міжнародних розрахунків здійснював розрахункові операції за угодами Європейської платіжної ради, Європейської валютної угоди, МВФ, інших міжнародних фінансово-кредитних установ; нині відіграє активну роль в операціях щодо компенсації негативних ефектів від міжнародних валютних спекулятивних угод.

Відповідно до статуту Банк виконує дві основні функції: сприяння співробітництву між центральними банками країн — членів Банку і забезпечення додаткових сприятливих умов для міжнародних фінансових операцій. Банк здійснює регулювання міжнародних розрахунків і розроблення нормативних документів з банківського нагляду за допомогою трьох комітетів, які працюють під егідою БМР і за підтримки його секретаріату:

— Базельського комітету з банківського нагляду, створеного в 1974 р. на основі Угоди між центральними банками Групи десяти (Бельгія, Канада, Франція, Італія, Німеччина, Японія, Нідерланди, Швеція, Швейцарія, Велика Британія, США);

— Базельського комітету 13 систем платежів і розрахунків, який періодично збирається з 1989 р. під егідою БМР і здійснює нагляд за міжнародними розрахунками, узагальнює статистику і розробляє нові механізми міжнародних розрахунків;

— Постійного комітету з євровалют — Комітету Групи десяти, який постійно функціонує з 1971 р. і дає рекомендації щодо вдосконалення банківського регулювання ринку євровалют.

Відповідно до статуту БМР має право здійснювати депозитні операції, операції на ринку євровалют, операції з цінними паперами (крім акцій), продає та обліковує першокласні короткострокові зобов'язання, зберігає, купує та

продає золото за свій рахунок або за рахунок центральних банків країн-членів. Банк надає технічну допомогу центральним банкам Східної Європи і країнам пострадянського простору, деяким азіатським країнам та країнам Південної Америки.

Отже, міжнародні фінансові інституції відіграють важливу роль у світовій економіці: забезпечуючи концентрацію і перерозподіл фінансових ресурсів, вони сприяють надійному функціонуванню національних фінансових систем, а їх кредити є важливим джерелом фінансування країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою. Більше того наростання процесів інтеграції, інтернаціоналізації та глобалізації господарського життя зумовлює як посилення ролі наявних міжнародних організацій та фінансових інституцій, так і створення нових, що, у свою чергу, веде до підвищення рівня централізації фінансових ресурсів, збільшення як їхніх обсягів, так і багатовекторності міжнародних фінансових потоків.

Тема 10. Фінансовий менеджмент

10.1 Сутність фінансового менеджменту

10.2 Фінансові рішення, їх розробка, прийняття та реалізація

10.3 Мета й основні завдання фінансового менеджменту

10.4 Принципи і функції фінансового менеджменту, їх характеристика

10.1 Сутність фінансового менеджменту

Фінансовий менеджмент як самостійний напрям наукових досліджень і вид управлінської діяльності сформувався внаслідок розвитку підприємництва, трансформацією власності з приватної в корпоративну, розмежування власності та управління, бурхливого розвитку фінансового ринку, вдосконалення фінансових технологій, зростаючих ризиками фінансових потрясінь.

Фінансовий менеджмент є одним із видів функціонального менеджменту і тісно пов'язаний із загальним та іншими видами функціонального менеджменту. Об'єктом фінансового менеджменту є фінансово-господарська діяльність суб'єктів господарювання.

Сучасна фінансова термінологія для позначення управління фінансами на мікрорівні використовує поняття:

- фінансове адміністрування;
- фінансовий менеджмент;
- фінансовий інжиніринг;
- корпоративне управління.

Наведений перелік, однак, не вичерпує всього розмаїття понять. Наприклад, вживається термін "управління фінансовою діяльністю підприємств" що акцентує увагу на управлінні лише одним із видів його діяльності та ЛИШ одним суб'єктом господарювання.

Фінансове адміністрування ґрунтується на ієрархії, виконавській дисципліні, дотриманні законів, інструкцій, положень.

Фінансовий менеджмент, як і підприємництво, ґрунтується на принципах свободи економічного вибору:

- 1) вибір здійснюють люди;
- 2) завжди є багатоваріантність вибору управлінських рішень, проектів (субститутів);
- 3) будь-який варіант рішення, кожен проект оцінюється з позиції раціонального мислення за найкращим співвідношенням витрати/вигоди (доходи);
- 4) вибір здійснюється в умовах невизначеності, а отже, є ризиковим, тому кожен варіант рішення, проект оцінюється з позиції оптимальності за співвідношенням ризик/доходи;
- 5) персональна відповідальність за вибір;
- 6) контроль виконання рішення, реалізації проекту.

Фінансовий інжиніринг на відміну від фінансового менеджменту, який ґрунтується на визначених методиках, передбачає розробку інноваційних фінансових рішень та технологій.

У корпоративному управлінні поєднуються загальний та стратегічний менеджмент, менеджмент персоналу, фінансовий менеджмент, організаційний менеджмент, право, конфліктологія, корпоративна культура.

Важливою відмінністю вищезгаданих понять є мета, комплекс завдань, підходів та критеріїв оцінки ефективності управління.

Фінансовий менеджмент є складним комплексним поняттям, що включає такі його аспекти:

- 1) філософію;
- 2) мистецтво;
- 3) науку;
- 4) практику;
- 5) вид підприємницької діяльності;
- 6) організаційну форму (орган управління фінансами).

Філософія фінансового менеджменту ґрунтується на філософії людини, філософії господарювання, філософії держави та права, філософії бізнесу і управління теоріями управлінських рішень; є мистецтвом розроблення, відбору та реалізації фінансових рішень із врахуванням дії всіх можливих чинників, впливу внутрішнього та зовнішнього середовищ, прогнозування можливих загроз та ризиків, оцінки Зле рівня та характеру впливу на фінансову безпеку бізнесу, суб'єкта господарювання, співвласників з метою досягнення визначених цілей та реалізації завдань.

Мистецтво як вид творчої діяльності ставить кваліфікаційні вимоги до фінансових менеджерів, зокрема вимагає вміння мислити творчо, креативно, стратегічно та просторово, мати здібності організатора, психолога, педагога, володіти професійними знаннями та навичками, мати високий рівень правових знань, культури управління, вміння працювати в команді.

Фінансовий менеджмент є наукою. Імена багатьох авторів наукових розробок назавжди закарбовані у світовій фінансовій науці в назвах моделей, формул, методик, підходів. Історія розвитку науки фінансового менеджменту, яка ледь перевищує 100 років, була відповіддю на вимогу часу: від наукового пошуку можливих варіантів антикризового фінансового управління, теорії портфеля — до застосування математичних моделей та комп'ютерних технологій.

Теоретичною основою фінансового менеджменту прийнято вважати корпоративні фінанси. Фінансовий менеджмент є логічним продовженням корпоративних фінансів, мистецтвом підготовки відбору, оптимізації, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності корпорацій.

Однак розвиток суб'єктів господарювання різних організаційно-правових типів та форм власності вимагав запровадження нових підходів до управління їхніми фінансами з метою забезпечення його ефективності. Тому фінансовий менеджмент сьогодні адаптований до суб'єктів господарювання у різних сферах, галузях, відомствах, малого, середнього та великого бізнесу, від приватних фірм до суб'єктів господарювання, заснованих на корпоративній, державно-корпоративній та комунально-корпоративній власності.

Фінансовий менеджмент розглядають також як вид підприємницької діяльності, що передбачає надання корпорацією платних фінансових управлінських послуг суб'єкта малого бізнесу, які не в змозі утримувати великий штат фінансових менеджерів, зокрема фінансових аналітиків, експертів та ін.

Фінансовий менеджмент є одночасно й організаційною формою, тобто органом управління. Від злагодженої роботи команди фінансових менеджерів залежить процес реалізації фінансової стратегії та політики суб'єкта господарювання, досягнення визначених цілей та розв'язання окреслених завдань. Чіткий розподіл обов'язків, організація роботи фінансової служби, формування інформаційної бази та своєчасне реагування на відхилення фактичних результатів від запланованих, недопущення зниження індикаторів фінансової безпеки, фінансового стану суб'єкта господарювання — це неповний перелік видів діяльності фінансової команди.

Отже, фінансовий менеджмент — система підходів, принципів та методів розробки, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання.

10.2 Фінансові рішення, їх розробка, прийняття та реалізація

Практичне вирішення питань, пов'язаних з організацією та здійсненням фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання, залежало, залежить і буде залежати у майбутньому від оволодіння сучасними методиками і прийомами прийняття та реалізації управлінських рішень.

Незалежно від форм власності, організаційно-правового типу, сфери та видів економічної діяльності, галузі та ін., усі суб'єкти господарювання розглядаються як організації. Сучасна господарська організація (підприємство, установа) визначає мету своєї діяльності та працює для її досягнення, підпорядковуючи та поєднуючи цій цілеспрямованій діяльності всіх своїх членів.

Діяльність організації є складним переплетенням внутрішнього та зовнішнього середовищ, параметри яких постійно змінюються. Зовнішнє середовище складається з безлічі активних елементів, які впливають на організацію та її діяльність, і хоча рівень його впливу не залишається незмінним у часовому діапазоні, проте часто є некерованим або не прогнозованим.

Швидкість, з якою відбуваються зміни в зовнішньому середовищі, характеризує його рухливість. Конкретна позиція організації на товарному ринку, зміна кон'юнктури товарних ринків та динаміка змін кон'юнктури фінансового ринку є визначальними у розробці управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності організації. Недостатність обсягу інформації або недостатня її вірогідність впливають на невизначеність зовнішнього середовища.

Важливими чинниками зовнішнього впливу, зміною зовнішнього середовища організації, що впливає на її фінансові рішення, є наміри на дії:

- держави (фінансова політика держави, законодавчо-нормативна база, державне фінансове регулювання);
- конкурентів;
- постачальників та споживачів;
- фінансових посередників;
- інвесторів.

Важливими змінними чинниками непрямого впливу є політична обстановка в країні, стан економіки, рівень соціально-культурного розвитку, соціальні, культурні та екологічні чинники.

Фінансові рішення належать до управлінських рішень. Поняття управлінського рішення в загальному трактують як обміркований намір, потребу дії на основі усвідомлення та визначення мети і шляхів її досягнення у разі виникнення певної проблеми.

Фінансові рішення — це:

- 1) процес пошуку й обґрунтування рішення, що здійснюється в кілька етапів;
- 2) вибір особою, яка приймає рішення, за допомогою визначених методик, методів та правил єдиного варіанта з декількох можливих;
- 3) рішення як результат вибору (особою, яка приймає рішення) є обов'язковим до виконання колективом організації.

Фінансове рішення є творчим процесом, в якому поєднуються професійні знання, функціональні обов'язки керівника чи менеджера, математичний підхід, фінансові розрахунки, логіка, психологія, воля, мотивація, інтереси, емоції.

Теорії прийняття рішень описують закономірності процесу рішень, технології та методи прийняття рішень. Виокремлюють три концептуальні підходи до прийняття рішень:

- 1) концепція математичного вибору рішень (нормативний підхід);
- 2) якісно-предметна концепція (дискриптивний підхід);
- 3) комплексна (змішана) концепція.

В основу концепції математичного вибору покладено використання математичних розрахунків для максимізації очікуваних фінансових результатів.

В основу дискриптивного підходу покладено психологічні моделі, розроблені з урахуванням сил та процесів, що пояснюють реальну поведінку особи, яка приймає рішення, аргументацію, технологію ухвалення рішення, особисті якості особи.

Якісно-предметна концепція не завжди має на меті максимізацію очікуваного результату.

Комплексна (змішана) концепція прийняття рішень передбачає комплексне поєднання нормативних та дискриптивних моделей.

Відповідно до теорії систем організація розглядається як взаємозалежна система, що в однаковій мірі поєднує технічні та соціальні компоненти. Тому важливо враховувати вплив на розробку та реалізацію фінансових управлінських рішень усіх взаємопов'язаних елементів, залежностей від усіх учасників цього процесу — розробників, керівників, виконавців.

Відповідно до концепції людських відносин важливо враховувати економічні стимули, а не тільки соціально-психологічні потреби учасників процесу підготовки та реалізації рішень.

У системі управління соціотехнічними системами всі учасники цього процесу взаємопов'язані, взаємозалежні, незважаючи на чітке розмежування повноважень: одні працівники формують інформаційну базу, другі — розробляють рішення, інші — приймають їх, четверті — виконують.

Основою успішного функціонування суб'єкта господарювання (організації як взаємозалежної системи) є робота керівника, яка складається з великої кількості послідовних процедур та операцій. Функції керівника фінансової служби суб'єкта господарювання, керівників відділів, центрів відповідальності такі:

- 1) керівництво процесом підготовки рішення;
- 2) визначення завдань фінансового менеджменту, їх конкретизація, набір оціночних показників для оцінки результатів виконання завдання;
- 3) визначення завдань фінансового менеджменту в складній та суперечливій ситуації;
- 4) персональна відповідальність за вибір рішення;
- 5) особисте прийняття рішення;
- 6) організація виконання рішення;
- 7) реалізація рішення, оцінка ефектів та ефективності.

Особливо складним завданням є вибір єдиного варіанта з маси альтернативних рішень. Фінансовий менеджмент, даючи змогу менеджерам

проявити власні здібності та таланти, постійно вимагає максимально можливого виявлення варіантів фінансових рішень, вартісну оцінку кожного з них та вибір оптимального.

Фінансові рішення оцінюються за рівнем їхньої ефективності. Для цього визначається перелік контрольних показників та розраховується очікуване їх значення.

Виконання рішень передбачає оцінку досягнутих результатів за тим самим переліком контрольних показників та порівняння їх значення з прогнозним. Величина відхилень є індикатором ефективності процесу розробки, вибору та реалізації фінансових рішень, а отже, — ефективності фінансового менеджменту.

Фінансовий менеджмент має особливий об'єкт управління — фінанси суб'єкта господарювання, тобто його капітал, активи, доходи, видатки, ризики, прибуток, податки, інвестиції, грошові потоки. Для оцінки ефективності господарювання, ефектів та ефективності фінансового менеджменту застосовується значна кількість індикаторів — абсолютних та відносних показників.

10.3 Мета й основні завдання фінансового менеджменту

Політика управління окремими аспектами фінансової діяльності підприємств залежить від умов їх господарювання, масштабів і галузевих особливостей діяльності, кваліфікаційного рівня фінансових менеджерів, допустимого рівня ризику. Відповідно в процесі управління фінансами підприємства можуть ставити перед собою різну мету:

- виживання в конкурентному просторі;
- досягнення фінансової рівноваги;
- лідерство в боротьбі з конкурентами;
- максимізація ринкової вартості підприємства;
- зростання обсягу виробництва і реалізації продукції;
- максимізація прибутку і мінімізація витрат;
- забезпечення рентабельної діяльності;
- мінімізація фінансових ризиків.

В економічній літературі є різні підходи до визначення критеріїв пріоритетності мети фінансового менеджменту, що базуються на відповідних теоріях організації бізнесу (теорії максимізації прибутку, концепції зростання обсягу виробництва і збуту, теорії максимізації ціни фірми тощо).

Метою створення переважної більшості суб'єктів підприємництва в умовах ринкової економіки є отримання прибутку, що визначило на тривалий період часу основну мету фінансового менеджменту — максимізацію прибутку підприємства. Однак значний обсяг прибутку підприємства не завжди забезпечує нарощування його фінансового потенціалу, достатній рівень капіталізації. Неефективний розподіл і нераціональне використання прибутку можуть призвести до втрати фінансової рівноваги суб'єкта господарювання, а в

кінцевому підсумку до зниження його конкурентних переваг та ринкової вартості. Тому найбільшого поширення набула "Теорія максимізації багатства (добробуту) акціонерів", в основу якої було покладено вибір узагальнюючого критерію ефективності фінансових рішень, який повинен бути достатньо обґрунтованим та базуватися на прогнозуванні доходів власників підприємства. При цьому визнано, що таким умовам відповідає критерій максимізації вартості власного капіталу, тобто ринкової ціни акцій.

Отже, фінансовий менеджмент спрямований на задоволення інтересів власників капіталу підприємства, а тому основною метою фінансового менеджменту є максимізація ринкової вартості підприємства, що свідчить про його значний фінансовий потенціал, максимальну ефективність господарювання та досягнення високого рівня добробуту власників.

Для досягнення головної мети фінансового менеджменту необхідно вирішувати такі основні завдання.

1. Забезпечення формування достатнього обсягу фінансових ресурсів підприємства в процесі його розвитку. Це завдання реалізується шляхом формування ефективної політики фінансування господарської та інвестиційної діяльності підприємства (визначення загальної потреби у фінансових ресурсах на наступний період, підвищення рівня капіталізації, визначення доцільності залучення коштів за рахунок зовнішніх джерел, оптимізація структури капіталу).

2. Забезпечення найефективнішого використання фінансових ресурсів за основними напрямками діяльності підприємства. Оптимізація розподілу і використання фінансових ресурсів передбачає встановлення оптимальних пропорцій їх інвестування відповідно до поточних і перспективних планів господарської діяльності підприємства. Рациональне вкладення коштів забезпечує ефективне використання активів, що призводить до нарощування фінансового потенціалу, можливості його формування за рахунок внутрішніх джерел та максимізації достатку власників капіталу.

3. Оптимізація грошового обігу і підтримка постійної платоспроможності підприємства. Це завдання вирішується шляхом ефективного управління грошовими потоками підприємства в процесі кругообігу його грошових коштів, досягнення синхронізації обсягів надходження і витрат грошових коштів, підтримки їх ліквідності на рівні, що забезпечує постійну платоспроможність.

4. Забезпечення максимізації чистого прибутку шляхом ефективного управління активами підприємства, оптимізації їх складу і розміру, залучення в господарський обіг необхідного обсягу позикових ресурсів, вибору найраціональніших напрямів операційної та фінансової діяльності, ефективної податкової, амортизаційної та дивідендної політики.

5. Забезпечення мінімізації фінансових ризиків за рахунок зменшення рівня їх концентрації, диверсифікації видів операційної та фінансової діяльності, використання методів уникнення та нейтралізації негативних наслідків господарювання, проведення ефективного внутрішнього та зовнішнього страхування.

6. Забезпечення фінансової рівноваги підприємства в процесі його розвитку. Для такої рівноваги характерним є високий рівень фінансової стійкості і платоспроможності підприємства, що забезпечується формуванням оптимальної структури фінансових ресурсів і активів, достатнім рівнем самофінансування інвестиційних потреб.

Однак вирішити ці завдання в повному обсязі неможливо. Компроміс досягається при збалансуванні всієї системи завдань, погодженні пріоритетної на певний момент мети з основними стратегічними і тактичними цілями підприємства. Таким чином, ефективність реалізації основної мети і вирішення поставлених завдань фінансового менеджменту визначаються обґрунтованістю його стратегії і тактики.

10.4 Принципи і функції фінансового менеджменту, їх характеристика

Ефективне функціонування фінансового менеджменту визначається низкою принципів, які тісно пов'язані з цілями і завданнями діяльності підприємства.

До основних принципів фінансового менеджменту належать такі.

1. Інтегрування із загальною системою управління підприємством. Фінансовий менеджмент тісно взаємодіє з іншими видами функціонального менеджменту (виробничим менеджментом, інноваційним менеджментом, менеджментом персоналу), оскільки прийняте управлінське рішення в будь-якій сфері діяльності підприємства впливає на формування грошових потоків і фінансові результати. Відповідно фінансовий менеджмент перебуває під впливом таких загальних принципів управління, як планування, цільова спрямованість, варіативність тощо.

2. Комплексний характер формування управлінських рішень. Фінансовий менеджмент є комплексною системою управління, яка забезпечує розробку взаємозалежних управлінських рішень, кожне з яких вносить свою частку в загальну результативність фінансової діяльності підприємства.

3. Плановість і системність у розробленні управлінських рішень — це планування матеріальних і фінансових ресурсів з метою забезпечення їх збалансованості, системність у розробці стратегії і тактики фінансового менеджменту.

4. Високий динамізм фінансового управління, який враховує зміни факторів зовнішнього середовища, ресурсного потенціалу, форм організації фінансової та виробничої діяльності, фінансового стану підприємства, кон'юнктури фінансового ринку.

5. Варіативність підходів до розроблення окремих управлінських рішень полягає у прогнозуванні варіантів фінансового розвитку підприємства, пошуку та обґрунтуванні альтернативних фінансових рішень.

6. Орієнтованість на стратегічні цілі розвитку підприємства — це орієнтація на стратегію довгострокового розвитку підприємства, досягнення

стратегічної мети, забезпечення стабільного економічного розвитку в перспективі.

Основні мета і завдання фінансового менеджменту реалізуються через його функції.

Функції суб'єкта фінансового менеджменту — види управлінської діяльності, спрямовані на досягнення цілей та вирішення завдань фінансового управління підприємства.

Функція планування у фінансовому менеджменті є основою прийняття фінансових рішень. З одного боку, фінансове планування — комплекс заходів з розробки планових завдань і їх реалізації на практиці, з іншого — діяльність із формування і затвердження фінансових планів за основними напрямками фінансової діяльності підприємства. В основу фінансового планування покладено розроблену фінансову стратегію підприємства, що конкретизується на кожному етапі його розвитку.

Прогнозування у фінансовому менеджменті — розроблення можливих напрямів фінансової діяльності підприємства на тривалу перспективу, прогнозу змін його фінансового стану. Якщо мета планування — втілити у життя заплановані заходи, то для прогнозування характерним є передбачення відповідних змін фінансового розвитку підприємства.

Організація полягає у створенні органів управління, побудові структури апарату управління, підрозділів фінансової служби, встановленні взаємозв'язків між ними, розподілі обов'язків і повноважень. Координація у фінансовому менеджменті — узгодженість робіт усіх ланок системи управління, апарату управління і фахівців, єдність відносин між ними.

Регулювання у фінансовому менеджменті охоплює комплекс поточних заходів, що забезпечують фінансову стійкість підприємства в разі виникнення відхилення фактичних результатів від планових завдань, заданих параметрів, норм і нормативів.

Мотивація як функція фінансового менеджменту передбачає спонукання і стимулювання працівників фінансової служби до ефективної та продуктивної роботи з метою виконання поставлених завдань фінансового розвитку підприємства.

Контроль у фінансовому менеджменті — це перевірка організації фінансової роботи та виконання фінансових планів, виявлення відхилень від плану та своєчасне внесення корективів.

Контрольна функція фінансового менеджменту реалізується за такими напрямками:

- контроль за формуванням фінансових ресурсів в обсязі, достатньому для задоволення потреб соціально-економічного розвитку підприємства;
- контроль за ефективним і раціональним використанням фінансових ресурсів підприємства;
- контроль за рівнем самофінансування, платоспроможності й рентабельності підприємства.

Залежно від об'єкта фінансового менеджменту розрізняють такі його функції.

1. Управління капіталом. Реалізація цієї функції фінансового менеджменту відбувається у процесі визначення загальної потреби у капіталі для фінансування активів підприємства; оптимізації структури капіталу з метою забезпечення ефективного його використання; розроблення комплексу заходів з рефінансування капіталу у найефективніші види активів.

2. Управління активами, відповідно до якого розраховується реальна потреба в окремих активах із врахуванням запланованих обсягів операційної діяльності підприємства, визначаються розмір і оптимальний їх склад з позиції раціонального використання, забезпечення ліквідності та ефективності.

3. Управління грошовими потоками. Фінансовий менеджмент виконує таку функцію при формуванні вхідних і вихідних потоків грошових коштів, їх синхронізації за обсягом і в часі з метою забезпечення фінансової рівноваги підприємства.

4. Управління інвестиціями. Функціональними завданнями такого управління є формування важливих напрямів інвестиційної діяльності підприємства, розроблення його інвестиційної політики; оцінка інвестиційної привабливості окремих реальних проектів і фінансових інструментів, відбір найефективніших з них; формування реальних інвестиційних програм і портфеля фінансових інвестицій; вибір раціональних форм фінансового інвестування.

5. Управління фінансовими ризиками. У процесі реалізації цієї функції визначається склад основних фінансових ризиків підприємства; здійснюється оцінка їх рівня і розмір можливих фінансових втрат у розрізі окремих операцій та господарської діяльності в цілому; формується комплекс заходів з профілактики, мінімізації та страхування фінансових ризиків.

6. Управління прибутком. Основними завданнями при виконанні фінансовим менеджментом цієї функції є виявлення резервів нарощування величини прибутку; забезпечення стабільності формування чистого прибутку за рахунок оптимізації постійних і змінних витрат; обґрунтування облікової, цінової та податкової політики підприємства; забезпечення оптимальних пропорцій та підвищення ефективності розподілу і використання прибутку з метою зміцнення конкурентних позицій підприємства та добробуту його власників.

7. Антикризове фінансове управління. Така функція фінансового менеджменту передбачає виявлення на основі постійного моніторингу фінансового стану підприємства ознак кризових явищ та масштабів фінансової кризи; формулювання цілей та розробку антикризової стратегії; вибір адекватних інструментів антикризового управління та заходів фінансової стабілізації підприємства; контроль за своєчасністю та ефективністю впроваджених антикризових заходів.

Навчальне видання

БАЗЕЦЬКА Ганна Ігорівна

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

З ДИСЦИПЛІНИ

ФІНАНСИ

*(для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»
напрямів підготовки*

*6.030504 – Економіка підприємства, 6.030509 – Облік і аудит,
слухачів другої вищої освіти спеціальностей*

*7.03050401 – Економіка підприємства (за видами економічної діяльності)
і 7.03050901 – Облік і аудит)*

Відповідальний за випуск *А. Є. Ачкасов*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *І. В. Волосожарова*

План 2014, поз. 193Л

Підп. до друку 18.06.2014 р.

Формат 60x84/16

Друк на ризографі

Ум. друк. арк. 8,4

Тираж 50 пр.

Зам. №

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4705 від 28.03.2014 р.